

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
«30» травня 2023 року

УДК 316.36:316.624-053.6

РОЛЬ СІМ'Ї В ФОРМУВАННІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 4663 групи
ЛУШПАЄНКО Ольга Антонівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
АМІЛЄЄВА Ольга Михайлівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » червня 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ЛУШПАЄНКО ОЛЬЗИ АНТОНІВНИ.**

1. Тема роботи: «Роль сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітків» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 206 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – особливості стосунків між батьками та підлітками.
3. Предмет дослідження – взаємозв'язок впливу сім'ї та формування девіантної поведінки підлітків.
4. Завдання дослідження:
  - 1) охарактеризувати місце сім'ї у суспільстві;
  - 2) дослідити девіацію як соціально-психологічну проблему;
  - 3) надати характеристику стилю батьківських відносин та охарактеризувати його вплив на формування девіантної поведінки підлітків;
  - 4) здійснити організацію та методи емпіричного дослідження, аналіз даних первинної діагностики;

- 5) провести аналіз отриманих результатів дослідження;
- 6) висвітлити опис програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка;
- 7) здійснити перевірку ефективності розробленої програми корекції дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка.

5. Науковий керівник роботи.

ПІБ та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент	21 вересня 2022 року	10 травня 2023 року

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	10.10.2022р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	01.11.2022 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження особливостей впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісне спілкування у шкільному колективі	23.12.2022 р.
3.2	Розділ 2. Емпіричне дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі	01.03.2023 р.
4	Висновки	10.05.2023 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	16.05.2023 р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	28.06.2023 р.

Студентка

Ольга ЛУШПАЄНКО

Науковий керівник

Ольга АМПЛЄЄВА

АНОТАЦІЯ

Дипломна робота викладена на 70 сторінках, містить два розділи, 06 таблиць, 11 рисунків, 01 додаток, 70 джерел у списку посилань.

Об'єктом дослідження є особливості стосунків між батьками та підлітками. Предметом дослідження є взаємозв'язок впливу сім'ї та формування девіантної поведінки підлітків.

У дипломній роботі розглянуто та досліджено роль сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітків. Проведено аналіз поняття сім'ї та її місця у суспільстві, розглянуто проблему девіації як соціально-психологічного явища і встановлено вплив стилю батьківських відносин на формування девіантної поведінки підлітків.

У процесі дослідження проведені емпіричні дослідження з використанням різних методик. Отримані дані були проаналізовані, що дозволило виявити порушення в налагодженні оптимального емоційного контакту з підлітком та інші особливості виховання.

На основі результатів дослідження було запропоновано модель психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка. Розроблено і апробовано програму корекції дитячо-батьківських відносин, спрямовану на оптимізацію виховання та підвищення психолого-педагогічної компетенції батьків. Контрольний етап дослідження підтвердив ефективність розробленої моделі та програми.

Ключові слова: підліткова девіантна поведінка, дослідження, модель виховання, програма корекції, психолого-педагогічний супровід, дитячо-батьківські відносини, чинники формування девіації.

ANNOTATION

The diploma thesis consists of 70 pages, including two chapters, 06 tables, 11 figures, 01 appendix, and a reference list of 70 sources.

The object of the study is the peculiarities of parent-adolescent relationships, while the subject of the research is the correlation between family influence and the formation of deviant behavior in adolescents.

The thesis examines and investigates the role of the family in shaping deviant behavior in adolescents. An analysis of the concept of family and its societal position is conducted, along with a discussion of the problem of deviance as a socio-psychological phenomenon. Furthermore, the influence of parenting styles on the formation of deviant behavior in adolescents is established.

During the research process, empirical studies were conducted using various methodologies. The collected data was analyzed, revealing disruptions in establishing optimal emotional contact with adolescents and other peculiarities of upbringing.

Based on the research results, a model of psychological and pedagogical support for families raising deviant adolescents was proposed. A correction program for parent-child relationships was developed and tested, aimed at optimizing upbringing and enhancing the psychological and pedagogical competence of parents. The validation stage of the research confirmed the effectiveness of the developed model and program.

Keywords: adolescent deviant behavior, research, parenting model, correction program, psychological and pedagogical support, parent-child relationships, factors influencing deviance formation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	
1.1 Поняття та місце сім'ї у суспільстві.....	7
1.2. Девіації як соціально-психологічна проблема.....	13
1.3. Стиль батьківського відношення та його вплив на формування девіантної поведінки підлітків.....	18
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМ'Ї ДЕВІАНТНОГО ПІДЛІТКА.....	
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження, аналіз даних первинної діагностики	31
2.2. Аналіз отриманих результатів	34
2.3. Опис програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї яка виховує девіантного підлітка.....	46
2.4. Перевірка ефективності розробленої програми корекції дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка.....	64
Висновки до другого розділу.....	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Особистість формується, передусім, під впливом соціальних чинників, серед яких чільну роль грає сім'я. У зв'язку з цим психологічною наукою досліджено такі питання, як взаємини дитини з батьками, взаємини між батьками, відносини матері та батька до виховання дітей, загальний психологічний клімат у сім'ї та інше. На сьогоднішній день, питання психолого-педагогічного супроводження сімей, які виховують підлітків, є дуже актуальним в умовах нестабільного соціального середовища та негативних зовнішніх чинників, таких як тривала соціальна ізоляція під час пандемії та триваюча війна на території держави. Ці фактори обмежують доступ підлітків до соціальних установ, які можуть виконувати функцію підтримки та виховання, тож вплив батьків на емоційний стан підлітків та їх особистісний розвиток значно збільшується.

У формуванні порушень поведінки у підлітків суттєву роль відіграє сім'я. Кількість сімей, які виховують підлітків із девіантною поведінкою, збільшується в сучасному суспільстві. Це можна пояснити різноманітністю причин, серед яких слід виділити внутрішньо-сімейні проблеми відносин, відхилення в особистості батьків та наявність у них певних психологічних проблем, що впливають на обраний стиль виховання, низьке матеріальне становище, алкоголізм батьків, неповні сім'ї, несприятливі умови проживання та інші. У таких сімей виникає ціла низка психологічних проблем, які часто малоймовірно вирішити без допомоги фахівця.

Робота з сім'ями девіантних підлітків є однією з найскладніших задач у практиці психолога. У сучасних дослідженнях простежується пряма залежність впливу сімейного фактору на дитину: чим більш благополучний клімат у сім'ї, тим більша ймовірність виховання в ній дитини не схильної до девіантної поведінки. У літературі зустрічається поняття динамічного «сімейного діагнозу», під яким мається на увазі визначення типу сімейної дезорганізації та неправильного виховання, встановлення причинно-

наслідкового зв'язку між психологічними порушеннями в сім'ї та порушеннями поведінки, аномаліями нормування особистості у підлітків. При порушенні структури та функцій сім'ї виникає психологічна напруженість та конфліктність внутрішньо-сімейних відносин, батьки не в змозі керувати вихованням дітей, прищепити їм позитивні соціальні якості, необхідні для адаптації дитини як члена суспільства. Останнім часом у вітчизняній та зарубіжній психології все частіше зустрічаються дослідження сімейної системи. Підвищений інтерес до сім'ї сторони педагогічної та психологічної науки пов'язаний зі зростанням розуміння пріоритетності сім'ї у розвитку, вихованні та соціалізації дітей.

Методологічну базу дослідження складають підходи до розуміння девіантності у вітчизняній та зарубіжній психології: Максимова Н.Ю., Максимов М.В., Мураненко К.Ю., Оржеховська В.М., Парфанович І.І., Папуча М.В., Пихтіна Н.П., Петренко С.В., Соловйова І.І., Седих К.В., Сафін О.Д., Федоренко Р.П. та інші.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити роль сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітків.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати поняття та місце сім'ї у суспільстві;
2. Дослідити девіацію як соціально-психологічну проблему;
3. Надати характеристику стилю батьківських відносин та охарактеризувати його вплив на формування девіантної поведінки підлітків;
4. Здійснити організацію та методи емпіричного дослідження, аналіз даних первинної діагностики;
5. Провести аналіз отриманих результатів дослідження;
6. Висвітлити опис програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї яка виховує девіантного підлітка;

7. Здійснити перевірку ефективності розробленої програми корекції дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка.

Об'єкт дослідження – особливості стосунків між батьками та підлітками.

Предмет дослідження взаємозв'язок впливу сім'ї та формування девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: *теоретичні методи* (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень); *експериментальні методи* (методи тестування, бесіда, констатувальний та формувальний експеримент), *методи обробки даних* (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження). Під час проведення експериментального дослідження використовувались наступні *психологічні методики, тести та опитування*: авторська анкета, призначена для виявлення психологічних проблем сімей, які виховують девіантних підлітків. Анкета була апробована під час дослідження, тест батьківських відносин (А.Я. Варга, В.В. Столін), методика PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл).

Експериментальною базою дослідження виступила Спеціалізована загальноосвітня школа №86 міста Одеса, дослідження проводилося з урахуванням спеціалізованого внутрішньошкільного обліку. У дослідженні взяли участь 15 сімей (15 жінок та 8 чоловіків), які виховують важких підлітків.

Теоретична та практична значущість. Практична значущість дослідження: розроблена програма психолого-педагогічного супроводу сім'ї девіантних підлітків буде корисною батькам, педагогам, педагогам-психологам, адміністрації освітніх організацій. Може бути використана з метою психолого-педагогічної освіти, профілактики, консультування.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Всеукраїнських науково-методичних конференціях: «Молодь у сучасній психології», «Психологічна наука в ХХІ столітті: перспективи розвитку».

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 2 публікаціях(2 статті у збірниках матеріалів конференцій).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 81 сторінок, основний зміст викладено на 70 сторінках. Робота містить 06 таблиць, 11 рисунків та 01 додаток. Список використаних джерел складає 70 праць українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1 Поняття та місце сім'ї у суспільстві

З жодним громадським інститутом не зрівняється за своєю актуальністю значущість сім'ї у суспільстві. Це пов'язано з тим, що становлення та розвиток особистості індивіда найбільш сприятливо протікає за умов сімейного виховання. Підростаюча дитина опановує необхідні соціальні ролі, необхідні для благополучного пристосування до суспільства [61, с. 58].

Сім'я є початковим інститутом соціалізації дитини, єднання з яким індивід відчуває все своє свідоме життя. У сім'ї безпосередньо закладається фундамент моральних уявлень індивідуума, складаються поведінкові зразки, відбувається розкриття духовного світу та персональних якостей людини.

Крім детермінації особистісного розвитку людини, сім'я дозволяє людині самоствердитися, спонукає її суспільну, творчу активність, визначає нестандартність, суб'єктивність та неповторність особистості [67, с. 105]].

Сім'я як конкретна соціальна спільність займала уми мислителів, соціологів, педагогів та психологів на всіх часових етапах. Проте, до нашого часу у науці немає унітарного феномену «родина» [10, с. 29].

Психологічний словник поняття сім'я трактує як малу групу, що базується на шлюбі або єдинокровному спорідненості. Вона пов'язана спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою один одному.

Сім'я є суспільно-педагогічна спільність людей, необхідна для найкращого задоволення потреб у збереженні себе (продовженні роду), у твердженні себе (самоповаги) [62, с. 55].

Під сім'єю також варто розуміти громадський інститут, що характеризується стабільною формою відносин між індивідуумами, в руслі якого безпосередньо проходить більша частина щоденного життя людей:

- сексуальні зв'язки,
- народження дітей,
- первісна соціалізація підростаючого покоління,
- побутовий догляд,
- навчання,
- виховання,
- медичне обслуговування [9, с. 17].

За всіх часів сім'я була головним інститутом виховання. Досвід, отриманий підростаючою людиною в дитячому віці безпосередньо у своїй сім'ї, зберігається в ході всього її подальшого життя. Роль сім'ї як інституту виховання детерміновано тим, що в ній людина, що підростає, перебуває протягом більшого життєвого відрізка. Жоден з існуючих інститутів виховання за тривалістю на особистість дитини неспроможен співвідноситися з сім'єю.

Також варто відмітити, що сім'я може грати роль як позитивного, так і негативного чинника виховання.

Сприятливий вплив на свідомість підростаючого індивіда полягає в тому, що ніхто, крім найближчих родичів, не здатний ставитись до дитини так добре, як члени її сім'ї. І, водночас, ніякий інший соціальний інститут нездатний завдати стільки шкоди у вихованні дітей, як сім'я [29, с. 4].

Репродуктивна функція детермінована необхідністю продовження роду. Демографічна ситуація у країні нині не сприятлива: спостерігається істотне перевищення смертності над народжуваністю. Протягом кількох років складається тенденція примноження сімей, які мають у своєму складі дві-три особи. Народження дітей, за словами членів цих сімей, - є обмеження свободи батьків:

- у навчанні,

- професійній діяльності,
- розвитку своїх персональних умінь [11].

Орієнтація на відсутність дітей не просто проглядається, вона все швидше розширюється на людей дітородного віку. Цей факт детерміновано зростаючими матеріально-економічними труднощами, моральною кризою, під час якого у ієрархії цінностей чільне місце займають статусні речі (квартира, майно, можливість відпочивати тощо.)[24, с. 48].

Відмітимо чинники, що детермінують зменшення кількості членів у сім'ї:

- зниження народжуваності;
- прагнення молодих сімей відокремитися від літніх батьків;
- наростання кількості сімей з одним із батьків у ході збільшення кількості розлучень, овдовінь, народження дітей матерями без батьків;
- рівень стану здоров'я народу та ступінь розвитку системи охорони здоров'я [14, с. 89].

Економічна та господарсько-побутова функція.

Споконвіку сім'я грала роль провідного господарського осередку соціуму. У період науково-технічної революції значну кількість сторін життя людей, пов'язаних із щоденним обслуговуванням, - приготування їжі, прання, збирання, пошиття одягу і так далі - частково було перенесено безпосередньо в область побутових послуг [8, с. 7].

Проте, соціально-економічна трансформація, що відбувалася в суспільстві, знову робить актуальною економічну функцію сім'ї в сенсі примноження власності, приватизації житла, питань успадкування та інших аспектів.

Функція первинної соціалізації детермінована тим, що сім'я – це початкова і провідна громадська група, що динамічно впливає на формування особистості підростаючої людини. В умовах сім'ї перемішуються природно-біологічні та суспільні зв'язки дорослого та підростаючого покоління. Це зв'язки, що переплітаються, безпосередньо

обумовлюють характер психіки дитини, її первісну соціалізацію на ранній стадії розвитку.

Будучи однією з актуальних умов соціального впливу, визначеною суспільним мікросередовищем, сім'я впливає в цілому на фізіологічне, психологічне та суспільне вдосконалення підростаючої людини.

Функціональна спрямованість сім'ї полягає у поетапному включенні підростаючої людини до соціуму. Сім'я забезпечує співзвучну природу дитини та культурну спадщину країни, в якій він проживає процес соціалізації [16].

Виховна функція.

Як говорилося вище, головну роль процесі початкової соціалізації виконує сімейне виховання. Виховання підростаючого покоління у сім'ї є непротим соціально-педагогічним феноменом. Воно охоплює всю атмосферу і психологічний клімат сім'ї, які впливають безпосередньо на формування особистості малюка.

У самій природі ставлення батьків до своїх дітей закладено потенціал виховного впливу дорослої дитини. Це проявляється у здоровому піклуванні, усвідомленій турботі, увазі старших членів сім'ї про молодших. Батьки демонструють турботу, уважність, теплоту, ніжність по відношенню до своєї дитини. Вони оберігають його від побутових неприємностей та проблем. У сім'ях спостерігаються різні за характером запити батьків стосовно дітей та варіанти взаємин батьків та дітей. Виховні вимоги батьків втілюються у заздалегідь обдуманій діяльності з допомогою низки прийомів: навіювання, певний спосіб життєдіяльності сім'ї та інші показники [7, с. 43].

Персональний приклад батьків найчастіше стає провідним методом впливу на виховання підростаючого покоління. Цей виховний вплив ґрунтується на властивому дитячому віку прагненню наслідувати дорослих. Не маючи достатньої кількості знань і умінь, дитина схильна копіювати, повторювати оточуючих, наслідувати їх вчинки. Особливості взаємовідносин батька з матір'ю, рівень їх взаємної згоди, однастайності, чуйності та любові,

варіанти виходу з проблемних ситуацій, комунікативні особливості – все це сприймається дитиною та набуває характеру еталона для його персональної поведінки [30, с. 124].

Винятковим критерієм ставлення підростаючого покоління до навколишньої дійсності, до оточуючих людей стають безпосередньо компетенції дитини, одержувані за умов сім'ї, у молодшому віці.

Рекреаційна та психотерапевтична функція полягає в тому, що сім'я в ідеалі повинна бути місцем, в якому індивід повинен відчувати повну захищеність, безумовне прийняття, всупереч його соціальному статусу, зовнішнім даним, життєвим досягненням, економічному становищу.

Сім'я виступає свого роду колективом, що виконує у вихованні чільну, тривалу та актуальну функцію. З матерів із високим рівнем тривожності, здебільшого, виростають високо тривожні діти. Марнославні батьки найчастіше схильні придушувати активність своїх дітей, що зумовлює безпосередньо виникнення у них комплексу неповноцінності. Батьки, які не контролюють свою поведінку, найчастіше, самі того не бажаючи створюють таку поведінку у своїх дітей [12, с. 63].

У зв'язку зі специфічною роллю сім'ї у вихованні постає питання про те, як збільшити сприятливі та зменшити негативні впливи сім'ї на підростаючу людину. Для цього слід ясно усвідомити внутрішньосімейні суспільно-психологічні умови, що грають значення, що виховує.

Первинне у вихованні дитини – набуття духовної єдності, морального зв'язку батька з дитиною [34, с. 38].

Психологічні дослідження підтвердили, що виховання в сім'ї є найголовнішою умовою становлення розвитку дитини. У сім'ї дорослі здатні любити дитину не за певні заслуги, а попри все. Він приймається таким, яким він є, безумовно і безперечно. У ряді сімей батьки люблять дитину лише за певних умов, в тому випадку, якщо дитина не задовольняє очікуванням, вона потрапляє в ситуацію заперечення, ставлення до неї змінюється у негативний бік. Це зумовлює появу суттєвих труднощів:

- дитина втрачає впевненість у близьких,
- не відчуває почуття психологічної захищеності, яка має бути з дитинства (зумовлена любов) [49, с. 36].

Все це може детермінувати безпосередню появу тих чи інших девіацій у поведінці дитини. У ряді сімей дитина взагалі може не прийматися дорослими, бути для них байдужою, відкидатися ними. Прикладом цього факту здатні служити сім'ї з алкоголізацією батьків.

Але цей феномен має місце й у зовні благополучних сім'ях. Прикладом може бути небажана дитина, дитина народжена внаслідок важких пологів, тощо. Найчастіше батьки не усвідомлюють факт заперечення. У кожній сім'ї незважаючи ні на що складається певна, часто не усвідомлена система виховання. У разі безпосередньо мається на увазі і усвідомлення цілей виховання, і постановка виховних завдань, і однак обумовлене певною метою застосування методів і прийомів виховання, і усвідомлення те, що можливо і чого слід допускати стосовно дитини.

Н.В. Ківенко досліджувала формування самосвідомості дітей залежно від особливостей виховання у ній. Результати експерименту довели, що з яким розумінням себе діти виховуються у сім'ях, де дорослі проводять із ними достатньо часу; дають сприятливий прогноз успішності у освітньому закладі. Даних дітей часто заохочують. Проте, заохочення має нематеріальний характер. Покарання у цих сім'ях рідкісні і виражаються, зазвичай, як обмеження у спілкуванні з однолітками [31].

Діти, із заниженими уявленнями про себе, виховуються в сім'ях, де з ним не займаються, проте вимагають беззаперечної покори; занижують їх переваги, часто дорікають, покарання носять систематичний характер, іноді це відбувається при чужих людях; дорослі не очікують від них шкільної успішності та реальних успіхів у майбутньому дорослому житті [18, с. 169].

Умови сімейного виховання можуть зумовлювати як адекватну, так і неадекватну (девіантну) поведінку підростаючої людини. Вчені доводять, що

діти із заниженою самооцінкою виховуються у сім'ях, у яких дорослі щодня дорікають дитині, висувають перед нею нерозумні завдання.

Підсумком даного типу виховання стає те, що дитина безпосередньо відчуває свою невідповідність вимогам батьків.

Але неадекватність може виявлятися і в дітей, які мають підвищену самооцінку. Вона з'являється у сім'ях, де дітей перехвалюють, за дрібні досягнення матеріально винагороджують, покарання дуже рідкісні, система вимоги неадекватно пластична.

Адекватне уявлення себе формується у сім'ях, де є гнучка система покарання-заохочення і не застосовуються жорсткі покарання [63, с. 212].

У сім'ях, де проживають діти з адекватно високою самооцінкою, спостерігається увага до особистості дитини (її схильностей, бажань, спілкування), що поєднується з певною суворістю. У цих сім'ях не використовують покарання, із задоволенням хвалять дитину в ситуаціях, коли вона цього безпосередньо заслуговує.

Діти із заниженою самооцінкою виховуються у ситуації безконтрольності безпосередньо з боку дорослих, у стані байдужості батьків до дітей та один до одного.

Отже, існування людини нині організовано в вигляді сімейного життя. Сім'я виконує величезну кількість функцій, кожна з них може бути певною мірою втілена поза сім'єю, проте поєднання їх може бути представлене лише в сім'ї. Головну роль в вихованні підростаючого покоління виконує сім'я та внутрішньо-сімейні відносини.

1.2. Девіації як соціально-психологічна проблема

Підлітковий вік завжди представляв особливий інтерес для дослідників у сфері психології. Саме у підлітковому віці відбувається становлення цінностей, переосмислення життєвого шляху [25, с. 48].

Через переживання кризи перехідного віку, підліток починає активно відстоювати свої інтереси, багато в чому не збігаються з вимогами дорослих. Саме в контексті даної суперечності здійснюється формування у підлітка власної стійкої думки та бажання, щоб її враховували.

Проаналізувавши процеси психічного розвитку у різні вікові періоди, науковці розробили загальну схему, що дозволяє спостерігати етапи зміни вікових груп. Запропонована схема розмежовує кожен із своїх етапів кризою. Саме цей переломний момент зумовлює становлення особистості нової ситуації соціального розвитку. Сама по собі, ця ситуація є досить суперечливою для дитини, що дорослішає, що сприяє розвитку в його психіці новоутворень. Виниклі зміни несуть у собі передумови руйнації цієї ситуації, що характеризується назріванням нової кризи [32, с. 49].

Іншу теорію розробив Еге. Ейдеміллер, який стверджує, що криза перехідного віку характеризується зростанням самооцінки, її становленням. У зв'язку з цим, емоційні прояви прив'язуються до духовного світу: пріоритетними стають стосунки з однолітками, велике значення набувають дружби та любові [48, с. 142].

Особливість перехідного віку полягає в тому, що спілкування з однолітками стає не простою примхою, а гострою потребою, що викликає сильні емоції та переживання, вимоги до відносин стають вищими, а наявність референтної групи стає необхідністю.

Самооцінка підлітка безпосередньо залежить від того, як референтна група дорослих відноситься до прояву самостійності, здатності приймати рішення.

Найкраща тактика найбільш сприятливого розвитку особистості підлітка – підтримувати його ініціативність, це сприяє розвитку в нього емоційної зрілості. У формуванні емоційної зрілості дуже важливо розуміти тонку грань: у підлітка, що росте в сім'ї, що любить, ймовірність виховання емоційної зрілості вище, ніж у підлітка з сім'ї з порушенням емоційної складової. Однак, надлишок прояву почуттів стосовно підлітка теж може

ускладнити формування у дитини незалежності і самостійності, що дорослішає, породити в ньому підвищену потребу в опіці та підтримці. Крім того, саме в цей період становлення особистості з'являється потреба в демонстрації власної індивідуальності. Підліток прагне показати, що відрізняється від однолітків:

- зовнішністю,
- знаннями,
- вміннями,
- манерами поведінки,
- захопленнями [33, с. 9].

У міру дорослішання дитина вчиться контролювати свої емоції та свою поведінку. Для підлітка характерна зосередженість в своєму внутрішньому світі, і навіть висока потреба у спілкуванні. З особливою чутливістю підлітки ставляться до свого внутрішнього світу:

- для підлітка стає важливим мати свій особистий простір,
- самостійно вибирати, у що присвячувати оточуючих, а що залишити таємницею.

Необхідно поважати почуття підлітка, його права секрети. Щоб запобігти негативним і навіть агресивним реакціям, рекомендується не вторгтися в особистий простір підлітка, дозволити йому самостійно визначити межі відвертості. Інакше наслідки можуть бути найсерйознішими.

Разом з тим, якщо порівнювати підлітковий вік та явище яскраво вираженої девіантної поведінки, можна спостерігати деяку закономірність у їх передумовах. Так, наприклад, пубертатний період, що характеризується цілим комплексом змін як фізичних, так і психологічних, і соціальних, за певних обставин виражається найсильнішим бунтом та боротьбою за власну незалежність, спричиненими почуттям дорослості. Саме в такі моменти підліток найбільш схильний до девіантної поведінки: в умовах неприйняття дорослими його ініціативності та самостійності, в умовах найкоротшого шляху досягнення мети та з багатьох інших причин, найкращим виходом стає

девіантна поведінка як явище наслідування дорослим – куріння, особливий лексикон, вживання лексикону [57, с. 165].

Ще одна причина появи девіацій у поведінці підлітка – невідповідність підвищеної самооцінки та об'єктивної зовнішньої оцінки соціуму. Або навпаки, існують ситуації, коли самооцінка підлітка занижена, а рівень домагань щодо нього високий. І в тому, і в іншому випадку реакцією на зовнішню оцінку своїх можливостей буде агресивна поведінка. Агресивна реакція, що часто повторюється, веде до формування девіантної поведінки.

Багато в чому схильність до девіації у підлітка залежить від стилю виховання у його сім'ї. Так, наприклад, при авторитарному та ліберальному методах виховання, у підлітка не формується достатньо самоконтроль. Це може стати каталізатором девіантної поведінки в майбутньому.

Ще одна серйозна причина виникнення у підлітка схильності до девіантної поведінки - розбіжність особистої ідентичності та соціального сприйняття. Наприклад, для підлітка дуже важливим є прийняття його як особистості, але якщо потреба в прийнятті не буде задоволена, підліток почуватиметься приниженим, безпорадним і слабким, внаслідок чого виникає необхідність запуску компенсаторних і невротичних механізмів.

Низький рівень самоствердження веде до агресивності у поведінці, у спробі захистити своє «Я», самоствердження через приниження інших, слабших істот [60, с. 3].

Якщо говорити про слабо виражену адитивну поведінку, яка є однією з форм девіацій, підліток досить сильно схильний до впливу телевізора, Інтернет-технологій. Для дитини телевізійна програма або комп'ютерна гра - засіб від уникнення реальності, спосіб занурення в інший світ і своєрідне відволікання від проблем у реальному житті. Однак, як і кожен із способів «уникнення реальності», перелічені невинні речі для підлітка можуть стати серйозною залежністю.

Сім'я грає ключову роль в кожному етапі розвитку особистості. Незважаючи на те, що у підлітковому віці орієнтація спрямована на

однолітків, модель сім'ї залишається однією з важливих складових у визначенні поведінки підлітка.

Усвідомлення особистісної цінності у підлітків визначається саме цінностями, які демонструють батьки у відносинах із дітьми. При гармонійному розвитку дитячо-батьківських відносин, коли батьки знаходять «золоту середину» між гіперопікою та гіпоопікою, діти схильні до сприятливого проходження підліткової кризи.

Вибір гіперопіки або гіпоопіки, підштовхує підлітка до встановлення бар'єрів, застосування захисних реакцій.

Як було сказано, самооцінка підлітка грає одну з ключових ролей у становленні його особистості, вона пов'язана з багатьма аспектами життя підлітка, як всередині особистісними, так і соціальними.

Зв'язок самооцінки з девіантною поведінкою є незаперечним і був доведений багатьма дослідженнями. У разі, коли самооцінка особистості не підтримується суспільством, коли вона нижче чи вище, ніж об'єктивна оцінка соціуму, коли відсутня реалізація потреби у повазі, у підлітка з'являється почуття дискомфорту. При спробі змінити ситуацію, знайти опору в соціумі підліток приєднується до певної групи. Такою групою може бути субкультура, група за інтересами. У такій групі оцінка соціуму або відповідає своїй самооцінці підлітка, або перевершує її. Це шлях зняття протиріччя між самооцінкою та оцінкою може і призводити до негативних наслідків у разі, коли підліток входить у неформальну групу, орієнтовану на нормативну шкалу цінностей [28, с. 94].

Таким чином, підліток, як особистість, не до кінця сформована, найбільш схильний до кожного фактора, що призводить до девіації.

Маючи тендітну структуру свідомості, підліток легше від інших, старших вікових груп, піддається негативному впливу і має більше можливостей для розвитку передумов до девіантної поведінки. Захищаючи свої мотиви та потреби, підліток шукає максимально безболісний для себе шлях досягнення цілей.

Однак, на жаль, навіть якщо ціль цілком адекватна, а методи виховання в сім'ї чи саме становлення особистості в соціумі не є сприятливими, ризик прояву підлітком девіації збільшується.

1.3. Стиль батьківського відношення та його вплив на формування девіантної поведінки підлітків

У психології велика увага приділяється безпосередньо вивченню питань сім'ї та виховання за умов сім'ї. Цільова, функціональна та змістовна роль сім'ї зумовлюють багатоаспектність її значення для країни, соціуму та особистості.

Сім'я – це група людей, призначенням якої є розумне задоволення потреб у самозбереженні та самоствердженні кожного його члена [26, с. 94].

Проте, в повному обсязі сім'ї задовольняють зазначені вище потреби. У тому числі сім'ї з різними типами неблагополуччя.

Питаннями сімейного неблагополуччя займалися багато дослідників, вважаємо, що з числа класифікацій сім'ї, завданням нашого дослідження відповідає вказана нижче класифікація. Вона передбачає поділ сімей за рівнями соціальної адаптації від високого до середнього, низького та дуже низького:

- благополучні сім'ї,
- сім'ї групи ризику,
- неблагополучні сім'ї,
- асоціальні сім'ї [27].

Благополучні сім'ї успішно виконують свої функціональні обов'язки за рахунок адаптаційних здібностей, що ґрунтуються на фінансових, психологічних та інших внутрішніх резервах. Благополучні сім'ї стрімко адаптуються до потреб і нахилів дитини, що підростає, і благополучно вирішують всі виховні завдання [58, с. 262].

Сім'ям групи ризику властива присутність певної невідповідності нормам, яка дає можливість віднести ці сім'ї до розряду благополучних. Приклад таких сімей – неповна сім'я, малозабезпечена сім'я, сім'ї з деструктивними батьківськими установками, що знижують пристосувальні можливості цих осередків суспільства. Батьки в цих сім'ях вирішують свої завдання безпосередньо виховання підростаючої людини з величезною напругою.

Неблагополучні сім'ї характеризуються невисоким суспільним статусом у певній сфері життя та діяльності або у багатьох одночасно. У неблагополучних сім'ях відзначається відчуженість, віддаленість, ізолюваність дитини від дорослих, є часті фізичні покарання. Дорослі що неспроможні впоратися з покладеними ними сімейними функціями, їх адаптаційний потенціал значно занижений, хід сімейного виховання підростаючої людини йде з величезними труднощами, неквапливо, часто безрезультативно.

Асоціальні сім'ї – сім'ї, де дорослі ведуть аморальний, протизаконний спосіб життя. Житлово-побутові умови у цих сім'ях не відповідають простим епідеміологічним нормам. Вихованням дітей, здебільшого, дорослі не займаються, підлітки потрапляють у ситуацію бездоглядності, залишаються голодними, у них спостерігаються затримки в інтелектуальному та фізичному розвитку. Найчастіше діти стають жертвами насильницьких дій батьків чи інших громадян такого самого соціального рівня [59, с. 25].

Безпосередньо неблагополучна сім'я для дитини не є синонімом антисоціальної чи асоціальної сім'ї. Є безліч сімей, зовні благополучних, про які нічого негативно зовні не скажеш. Однак, для дитини, що виховується в ній, ця сім'я може бути неблагополучною.

Безумовно, сім'я алкоголіка і злочинця для дитини не буде благополучною, проте, в більшості випадків поняття неблагополучної сім'ї здатне з'явитися тільки відповідно до певної дитини, на яку це

неблагополучне становище впливає. Лише система взаємовідносин «родина-дитина» може аналізуватися з позицій добробуту чи неблагополуччя.

Сім'я може бути неповною або повною, проте мати суперечливе, непослідовне виховання або виховання, що пригнічує дитину, що зумовлює виникнення девіантної поведінки. У деяких випадках неповна сім'я буде благотворнішою для дитини, порівняно з повною. У деяких сім'ях відзначаються зовнішні благополучні взаємини, проте дорослі, надмірно завантажені вирішенням життєвих питань, не приділяють уваги дитині. Цей факт також здатний призвести до появи девіацій у поведінці підростаючої людини [41, с. 1].

Парфанович І.І. виділила наступну класифікацію неблагополучних сімей, відносини у яких можуть зумовлювати появу девіантної поведінки у підлітків:

- Деструктивна сім'я – характеризується відокремленістю, роз'єднаністю її членів, емоційно напруженим психологічним кліматом та підвищеною конфліктністю, дефіцитом духовної спільності членів сім'ї.

- Сім'я, що розпадається - відрізняється яскравою конфронтацією безпосередньо між дорослими. До неї є залученими й діти. У такій сім'ї відзначається назрівання її розпаду.

- Сім'я, що розпалася - сім'я, в якій один з дорослих покинув цю спільність.

- Неповна сім'я – сім'я, де немає одного із батьків.

- Ригідна псевдосолідарна сім'я – характеризується присутністю панівного лідера, який вимагає безумовного підпорядкування собі. У цій сім'ї немає місця емоційної чуйності, душевності, людяності, у ній панує деспотизм [52, с. 48].

Особливості сімейного неблагополуччя впливають на вибір дорослими певного стилю сімейного виховання. Стилi виховання у ній формуються безпосередньо під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Застосування дорослими стилю сімейного виховання обумовлюють темпераментальні особливості та підвалини, у яких росли батьки. А також аналіз літератури свідчить, що сім'я надає як сприятливий, так і несприятливий вплив, тому що будь-який батько ставить акцент насамперед на те, що виправдовує його взаємини з підлітком.

Однак, необхідно враховувати і загальноісторичні умови розвитку суспільно-економічних відносин у соціумі, що створюють передумови для нарощування або зниження процесу стимулювання сприятливих чи несприятливих стилів сімейного виховання. В даний час державно-громадський устрій соціуму з відсутністю відповідальності, продажністю, моральною розкутістю, невідповідністю слів вчинкам, зневажанням філософії суспільної справедливості не може не позначитися на умовах виховання підростаючого покоління як в сім'ї, так і в освітній установі [1, с. 3].

У науковій літературі багатоаспектно представлені праці, створені задля дослідження стилів сімейних взаємин.

Так Л.Г. Саготовська визначає шість типів відносин батьків до дітей:

- 1) Дуже упереджене ставлення, переконаність у пануванні дітей у житті;
- 2) Байдуже ставлення до дітей, до їх бажань, потреби;
- 3) Егоїстичне відношення, що виявляється в тому, що дорослі вважають дитину головною робочою силою в сім'ї. Покладають нього безліч обов'язків;
- 4) Ставлення до дитини безпосередньо як до об'єкта виховання, не враховуючи його індивідуально-психологічні особливості;
- 5) Ставлення до дитини як перешкоди у кар'єрному зростанні та у своїх персональних починаннях;
- 6) Вшанування дитини у поєднанні з дорученням їй низки сімейних функцій та справ [6, с. 16].

Юрьєва Л.Н. називає п'ять типів внутрішньосімейних відносин:

- диктат,
- опіка,
- конфронтація,
- мирне співіснування, засноване на невторчанні та співробітництві [70, с. 39].

О.В.Шарапова, працюючи з підлітками, визначив чотири типи майже нормальних сімей:

- 1) сім'я, орієнтована на суспільну недовіру (недовірлива сім'я);
- 2) сім'я, орієнтована на отримання задоволення від життя (легковажна сім'я);
- 3) сім'я, орієнтована на авантюризм отримання бажаного (хитра сім'я);
- 4) сім'я, орієнтована використання сили (завзята сім'я) [69, с. 8].

Н.І. Головка, І.Г Денисовим [20; 24] розроблено підхід до аналізу стилів сімейного виховання з погляду темпераментальних особливостей та значення виховання у появі приневрологічних радикалів.

Опираючись на наявні в природі три типи темпераменту, крім меланхолійного, вчені доводять, що система безправильного сімейного виховання веде до виникнення психоневрологічного стану у дітей. Вони називають головні типи виховання: «відкидає» виховання чи неприйняття, гіперсоціалізуюче та егоцентричне.

У психології девіації у виховному процесі в сім'ї відбиті безпосередньо в наступних відхиленнях:

- гіпо- і гіперпротекція,
- занедбаність,
- емоційна знедоленість і підвищена моральна відповідальність [19, с. 5]

Варто виділити шість основних видів виховання в сім'ї:

1. Потураюча гіперпротекція.

У цій сім'ї дитина виступає у вигляді центру загальної уваги, дорослі максимально задовольняють його потреби. Даний тип виховання зумовлює

формування істероїдних та гіпертимних характеристик характеру у підростаючих людей.

2. Домінуюча гіперпротекція.

У цій сім'ї дитина перебуває в центрі уваги дорослих, що віддають їй усі свої сили та час, водночас вони позбавляють її самостійності, за допомогою великої кількості обмежень та табу.

У гіпертимних підлітків цей виховний вплив збільшує реакцію емансипації. При психостенічній сенситивній, астено-невротичній акцентуації характеру воно робить більш вираженими астеничні риси.

3. Жорстоке звернення виражається у наявності величезної кількості запитів, що пред'являються підлітку, табу на вчинки і нещадні санкції за невиконання вимог.

Цей вид виховання збільшує риси епілептоїдної, психоастеноїдної акцентуації характеру.

4. Емоційне заперечення характеризується комбінуванням заниженої протекції, зневагою інтересами підлітка і найчастіше відбивається у жорстокому поводженні з дитиною.

У науці цей тип виховання називається вихованням на кшталт «попелюшки». В даному випадку загострюються риси епілептоїдно-лабільної, сензитивної та астено-невротичної акцентуації характеру та здатні розвинути процесі безпосередньо декомпенсації та невротичні розлади психіки.

5. Підвищена моральна відповідальність характеризується наявністю високої вимогливості до дитини та заниженою увагою до неї зі сторони дорослих, з слабою турботою про його потреби. Цей вид виховання зумовлює становлення показників психостенічної акцентуації темпераменту.

6. Бездоглядність характеризується поєднанням заниженої протекції, підвищеного ступеня задоволення потреб, що висувуються до підростаючої людини та заниженою кількістю заборон [49, с. 12].

У цих сім'ях дитині дається повна свобода дій, дорослі не цікавляться ним і не здійснюють контроль. Цей тип найбільш несприятливий при гіпертимних акцентуаціях, при нестійкому та конформному типах.

Проаналізуємо процес формування девіантної поведінки підлітка у всіх стилях стосунків батьків до дітей.

Потужний стиль.

Дорослі, починаючи з раннього віку, дають дитині неконтрольовану свободу вчинків через зайнятість собою. Вони вчать дітей беззастережного дотримання правил і запитів батьків. У вихованні характерна непослідовність: одночасне покарання за непослух та заохочення, щоб дитина не плакала. Це відбувається в тому випадку, якщо необхідно виглядати пристойно в очах оточуючих. Відсутній баланс міри між заохоченням та покаранням. В області прояву почуттів також спостерігається непослідовність. Найчастіше стосунки в сім'ї мають спекулятивний характер. Батьки вважають за необхідне навчити дитину розуміти, як їй на руку чинити, а як ні, і систематично демонструючи підлітку еталон двоособистого, нещирого типу взаємин із оточенням. Дитині дозволено чинити так, як вона хоче або вигідніше батькам або їй самій, при формальному публічному дотриманні правил пристойності [47, с. 50].

Змагальний стиль характеризується тим, що з раннього віку батьки вважають малюка особливим, неабияким, винятковим, видатним, бачать у ньому суперособистість. Максимально заохочують усілякі вчинки дитини. У ситуаціях успішності дитина винагороджується як словесно, так і матеріально. У разі життєвих змагань з іншими дітьми, батьки будь-яким чином надають підтримку дитині, навчають уміння не здавати підкорених нею позицій [42, с. 183 с.].

Наслідком цього стає те, що підліток вірить у свою непереборність і своє панування над іншими. У ситуаціях програшу у підлітка розвиваються депресивні стани та відмова від цього виду діяльності. Головний спосіб виховання – заохочення. Але коли підліток порушує правила поведінки,

покарання буває дуже грізним та нещадним. Батьків не цікавлять особисті якості підлітка. Для них першочергово те, як виглядає дитина у соціумі. Батьки з підлітком взаємодіють як з рівним собі за віком та розвитком, і пред'являють до нього відповідні вимоги.

Розважливий стиль.

Дорослі дають дитині повну свободу у вчинках, щоб вона шляхом персональних спроб і помилок примножувала свій індивідуальний досвід. Задовольняючи провідні життєво необхідні потреби підлітка у активній діяльності, дорослі не стримують його систематичними вченнями. Батьки вважають, що активності дитини потрібний природний вихід. Дорослі не схильні заохочувати дитину за те, що вона виконує з бажанням, вважаючи, що можна жити і без стимуляторів діяльності дітей. У цій сім'ї підліток разом із батьками бере активну участь у вирішенні сімейних питань. Батьки ніколи не принижують гідності дитини та не дозволяють робити цього оточуючим [45, с. 36].

Попереджувальний стиль з'являється у разі присутності двох умов: фізична слабкість дитини при народженні та особливості характеру батьків, що склалися на неспокійно-недовірливому світосприйнятті.

Дорослі, вважаючи, що дитина не здатна надходити вихід самостійно, зовсім позбавляють її активної діяльності, перетворюючи на бездіяльного спостерігача. Покарання у цих батьків відсутнє. Вони відчують провину за те, що дитина чимось незадоволена, оскільки вони не можуть задовольнити її примхи. Дорослі захвалюють дитину, намагаючись підвищити її впевненість у собі, використовують крім моральних стимулів для заохочення, матеріальну винагороду [39, с. 44].

Контролюючий тип.

Дорослі абсолютно обмежують самостійність дитини, у своїй поведінці використовують примусові методи виховання. Вихованню властива примусовість і вимогливість, безумовне дотримання всіх моральних зразків. Батьки, не даючи дитині можливості розмірковувати, вимагають миттєвого

виконання всіх своїх команд. Емоційному заперечення властиво жорстоке поведіння (побиття, фізичне і моральне покарання) з вираженою увагою до дитини, що приховує за собою цілковиту байдужість [50, с. 18].

Співчутливий стиль.

Підлітку надано цілковиту свободу у діяльності. Будь-які методи впливу на дитину відсутні. Дорослі люблять свою дитину, але не вимагають найсуворішого дотримання всіх правил. Виділимо наступні негативні ставлення у сім'ї:

- фізичне насильство,
- вседозволеність,
- сексуальне насильство,
- відсутність чи надлишок батьківського контролю,
- алкоголізм батьків,
- несприятливі умови проживання,
- неповна сім'я [48, с. 47].

Стилі сімейного відношення формують типи підлітків з тими чи іншими індивідуальними особливостями, які можуть зумовлювати появу девіацій: підліток лицемірного типу копіює все, що спостерігає, схильний простим способом домогтися своєї вигоди і відхилити від діяльності, що викликає труднощі. Він легко засвоює лише те, що робить на нього сильний вплив. Варіант його діяльності носить практично-діяльнісний характер: вони схильні до обману і привітності вирішити всі важкі питання, проте, не дуже засмучуються у разі неуспіху. Ці підлітки виявляють лише зовнішнє ставлення до моральних норм і зразків. Вони не відчують прихильності до чогось, із задоволенням змінюють міжособистісні стосунки, друзів, умови проживання, тому що інша кон'юнктура дає можливість для отримання нової вигоди і дозволяє на якийсь час отримати статус коханої дитини [38].

Честолюбний тип характеризується добре розвинутою пам'яттю, з допомогою якої відбувається засвоєння навколишньої дійсності. Будь-яка пізнавальна діяльність честолюбного типу націлена суто на засвоєння і

відтворення як елементарних штампів і думок, а й глибоких філософських поглядів. Він заучує і моральні, основи, які впливають з його вчинків. У нього дуже розвинене почуття переваги над іншими. Наслідком цього стає самолюбство, пихатість, підвищена впевненість у собі і безперервне тяжіння бути першим і панувати над оточуючими. Посередні заняття не цікавлять підлітків честолюбного типу. Дані підлітки категоричні, мужні, досить чутливі і легко цікавляться тим, що сприяє їх звеличенню і приниженню суперників, які не шанують їх важливості і переваги. Їхній життєвий стрижень – всесильність, могутність і всевладдя [43, с. 32].

Фундаментом формування честолюбного типу є систематичне спонукання дитини до змагальних занять словесною і речовою винагородою.

Для добродушного типу властиві добре розвинені аналітичні здібності: підліток схильний оцінювати, аналізувати будь-яке нове явище і, поступово розвиваючись, вчиться міркувати абстрактним чином. У разі нестачі знань пізнавальна діяльність набуває характеру фантазії, вигадки. Для добродушного типу цікавить, насамперед, особистість, аналіз особистого ставлення до вчинків і до навколишньої дійсності [37, с. 25].

Виходячи з цього, можна говорити про те, що діяльність цих підлітків характеризується самостійністю та щирістю. Вона виконується, доки присутній пізнавальний інтерес або дана обіцянка.

Проблема добродушного типу – непропорційність інтелектуальних здібностей та фізичної праці, інтелектуальні здібності переважають. Любов до оточуючих, прагнення захистити того, хто слабший є відмінними рисами підлітків цього типу. Чинники становлення цього:

- проникливість,
- схильність замислюватися над явищами навколишньої дійсності,
- визначення причинно-наслідкових зв'язків,
- поступливість,
- пластичність,
- щирість,

- прямолінійність у діях та взаємовідносинах з оточуючими [23, с. 52].

Підліток м'яко-забитого типу не має факторів, що зумовлюють його розвиток, тому в крайньому своєму прояві він «є у вигляді недоумкуватого». Цей тип характеризується негативними якостями й у інтелектуальному, й у моральному плані. Вчиняє він таким чином, як наказано. Він не має ні проникливості, ні умінь, ні моральних підвалин. Його можна назвати автоматом, який погано копіює все те, що він спостерігає і чує. Без директив та управління він не здатний діяти. Впертість підлітка, що виявляється, носить характер бездіяльного, неактивного стану, який він не наважується покинути.

До причин, що сприяють становленню м'яко-забитого типу варто віднести таке:

- відсутність будь-якої індивідуальної діяльності підлітка,
- придушення будь-якої активності,
- ліквідація умов становлення інтелектуальної діяльності [47, с. 253].

Злісно-забитий тип характеризується озлобленістю та недовірливістю, амбітністю та крутими рефлексорними проявами. Усвідомлювана діяльність орієнтована на персональний захист. Даний тип привчений до яскравих вражень вчинків, пов'язаних з образою особистості, тому завжди шукає нових вражень і яскравих збуджень. Порушення дають вихід з апатії, в яку він був накинтий під впливом насильницьких заходів. Фактори, що сприяють становленню цього типу:

- заборона на роздуми,
- використання насильницьких прийомів примусу підлітка та визначення насильницьких прийомів примусу підлітка та певні примусові вимоги,
- дефіцит доброзичливого ставлення та кохання.

Злісно-забитим підліткам властиво:

- недовірливість,
- звіряча проникливість,

- необхідність у систематичних серхстимулах (бойовики, ігри на комп'ютері, зміна місць перебування, азартні ігри та інше) [21].

Дані діти добре адаптуються до асоціального середовища, набувають ті чи інші девіації.

Злісно-забитий тип – не лише результат відсутності турботи в сім'ї, а й результат абсолютної любові матері чи іншої особи, яка виховує. Пригнічений тип характеризується превалюванням, через необхідність, фізичної праці над інтелектуальною діяльністю та дефіцитом прагнення абстрактного мислення та світоглядних роздумів [44].

Особи даного типу настільки зжилися з працею і потребою, що самі не оцінюють свою роботу і характеризуються підвищеною лагідністю, терплячістю і поблажливістю до навколишньої дійсності.

Нормальний тип (ідеальний) має характеризуватися повним співзвуччям інтелектуального та фізичного розвитку. Маючи повну сприйнятливність до навколишньої дійсності, підліток даного типу вчиться розмірковувати над набутими враженнями та послідовним збудженням, систематично вдосконалює інтелектуальні та фізичні здібності, оскільки вчиться добиватися всього, що йому потрібне своїми персональними можливостями [35, с. 42].

Ідеальний підліток діяльний, наголошує на потребах оточуючих, не протиставляє свої інтереси інтересам інших. Інтелектуальні зусилля націлені на виявлення закономірностей між отриманими знаннями, формування аналітичних навичок і абстрактного мислення.

Нормальний тип повинен поєднувати у собі позитивні якості добродушного та пригніченого типів.

Таким чином, тип батьківського відношення обумовлює суттєві зміни в особистісному розвитку підлітка, а також сприяє появі тих чи інших девіацій у поведінці підлітка.

Висновки до першого розділу

Проведене теоретичне дослідження дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Сім'я є найголовнішим інститутом соціалізації особистості, яка є результатом обумовленого цільовими настановами процесу виховання. Соціалізація реалізується з допомогою застосування дитиною у житті особливостей взаємодії членів сім'ї між собою. Поведінка батьків впливає на становлення певних рис характеру дитини, патохарактерологічних реакцій, формування образу «Я».

2. Підлітковий вік - неповторний перехід від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості, що пронизує безпосередньо всі сторони розвитку підлітка. У цей період відбувається зміна характеру взаємовідносин з однолітками, виникає стійка потреба у комунікаціях, що має на меті самоствердження, яке за несприятливих умов може призвести до різних форм девіантної поведінки. Яскравими проявами виступають демонстративність, ворожість, виклик, алкоголізм, асоціальні вчинки.

3. Можна стверджувати, формування відхиляючої поведінки підлітків зумовлено, зокрема, і вихованням у ній. Сім'я, як і будь-який соціальний організм, здатна мати різного роду відхилення, які безпосередньо впливають на підростаючу людину.

4. Підліток найбільш схильний до впливу негативних установок субкультур або інших соціальних груп, що виявляють асоціальні схильності та реакції, через вразливість свого вікового періоду. У підлітковому віці характерно долучитися до світу дорослих, наслідуючи їх звички, у тому числі й негативні.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМ'Ї ДЕВІАНТНОГО ПІДЛІТКА

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження, аналіз даних первинної діагностики

Мета дослідження – на підставі теоретичного аналізу джерел даних емпіричного дослідження розробити та апробувати ефективну програму психолого-педагогічного супроводу сім'ї девіантного підлітка, спрямовану на корекцію дитячо-батьківських відносин.

У ході психолого-педагогічного супроводу батьки (законні представники) можуть і повинні навчитися відкривати сильні та слабкі сторони дитини та враховувати їх у вирішенні завдань виховання; ставитися до дитини як до рівного, проявляти щире зацікавлення у діях дитини, бути готовою до коригування дитячо-батьківських відносин.

Виходячи з цього дослідження проводилося в кілька етапів.

Перший етап – визначення діагностичного інструментарію.

Другий етап – аналіз та інтерпретація рівня знань батьків про психологічні особливості підліткового віку та дитячо-батьківських відносин.

Третій етап – розробка, апробація та аналіз ефективності програми супроводу сім'ї девіантного підлітка.

У дослідженні взяли участь 15 сімей, які виховують девіантного підлітка. У складі даної дослідницької групи перебували 15 жінок та 8 чоловіків, середній вік яких становив 45 років.

Важливо, що у дослідженні брали участь підлітки, оскільки вони перебувають на внутрішньошкільному обліку.

У дослідженні нами були використані такі методики:

1. «Анкета для батьків», призначена для отримання інформації про батьків, виявлення психологічних проблем сімей, які виховують девіантних підлітків. Анкета була випробувана під час дослідження. (Додаток 1).

2. Методика діагностики батьківських відносин (ОРО) А.Я. Варга, В.В. Столін.

Мета: виявлення батьківського ставлення в осіб, які звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей та спілкування з ними.

Тест-опитувач батьківського відносини (ОРО) є психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківських відносин з питань виховання дітей та спілкування з ними. Батьківське ставлення сприймається як система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, практикованих у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру дитини, її вчинків. Опитувальник включає 61 питання, кожне з яких орієнтовано на одну з п'яти шкал.

1. Шкала «Прийняття – відкидання дитини».

Ця шкала виражає собою загальне емоційно позитивне (прийняття) чи емоційно негативне (відкидання) ставлення до дитини.

2. Шкала "Кооперація" - соціально бажаний образ батьківського відношення.

Ця шкала виражає прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв із їхнього боку щирої зацікавленості та участь у її справах.

3. «Симбіоз» – шкала відбиває міжособистісну дистанцію спілкування з дитиною.

За високих балів за цією шкалою можна вважати, що батько прагне симбіотичних відносин з дитиною.

4. Шкала «Контроль» («Авторитарна гіперсоціалізація») – відображає форму та напрямок контролю за поведінкою дитини, характеризує те, як дорослі контролюють поведінку дитини, наскільки вони демократичні чи авторитарні у відносинах із нею.

5. Шкала «Ставлення до невдач дитини» («Маленький невдаха») – відображає особливості сприйняття та розуміння дитини батьком, показує, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до її переваг та недоліків, успіхів, невдач.

3. Методика PARI (Шефер Є.С. та Белл Р.К адаптація Т.В. Нещерет).

Ціль: вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі).

Тест-опитувальник PARI включає 115 тверджень про сімейне життя та виховання дітей. У нього закладено 23 шкали, що стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини та життя в сім'ї, у кожній із шкал з 5 питань. З них 8 шкал описують ставлення до сімейної ролі та 15 стосуються батьківсько-дитячих відносин.

1) Ставлення до сімейної ролі описується такими ознаками, як:

- обмеженість інтересів жінки рамками сім'ї, турботами виключно сім'ї;
- відчуття самопожертви у ролі матері;
- сімейні конфлікти;
- надавторитет батьків;
- незадоволеність роллю господині вдома;
- «байдужість» чоловіка, його невключеність у справи сім'ї;
- домінування матері;
- залежність та несаможиттєвість матері.

2) Ставлення батьків до дитини включає 3 показники:

- Оптимальний емоційний контакт (спонукання словесних проявів, вербалізації; партнерські відносини; розвиток активності дитини; зрівняльні відносини між батьками та дитиною).

- Надмірна емоційна дистанція з дитиною (дратівливість, запальність; суворість, зайва строгість; ухилення від контакту з дитиною).

- Надмірна концентрація на дитині (надмірна турбота, встановлення відносин залежності; подолання опору, придушення волі; створення безпеки,

побоювання образити; виключення внесімейних впливів; придушення агресивності; придушення сексуальності; надмірне втручання у світ дитини; прагнення прискорити розвиток дитини).

Методика дозволяє оцінити специфіку внутрішньо-сімейних відносин, особливості організації сімейного життя.

2.2. Аналіз отриманих результатів

Анкетування батьків, які виховують девіантних підлітків, дозволило зробити висновки: більшість батьків в анкеті відзначали позитивні якості підлітка, тривогу за влучення дітей у небезпечні компанії, брак сімейного спілкування, стосунки з дитиною характеризуються непослухом з його боку з низки причин.

У результаті анкетування було виявлено:

1. Які форми поведінки ви б назвали такими, що відхиляються від норми (позначте кілька варіантів відповіді)?

Найбільше набрали такі форми відхиляючої поведінки: втеча з дому (85%), непокоря (85%), вживання наркотичних речовин (90%), для наочного зображення відобразимо це на Рис.2.1

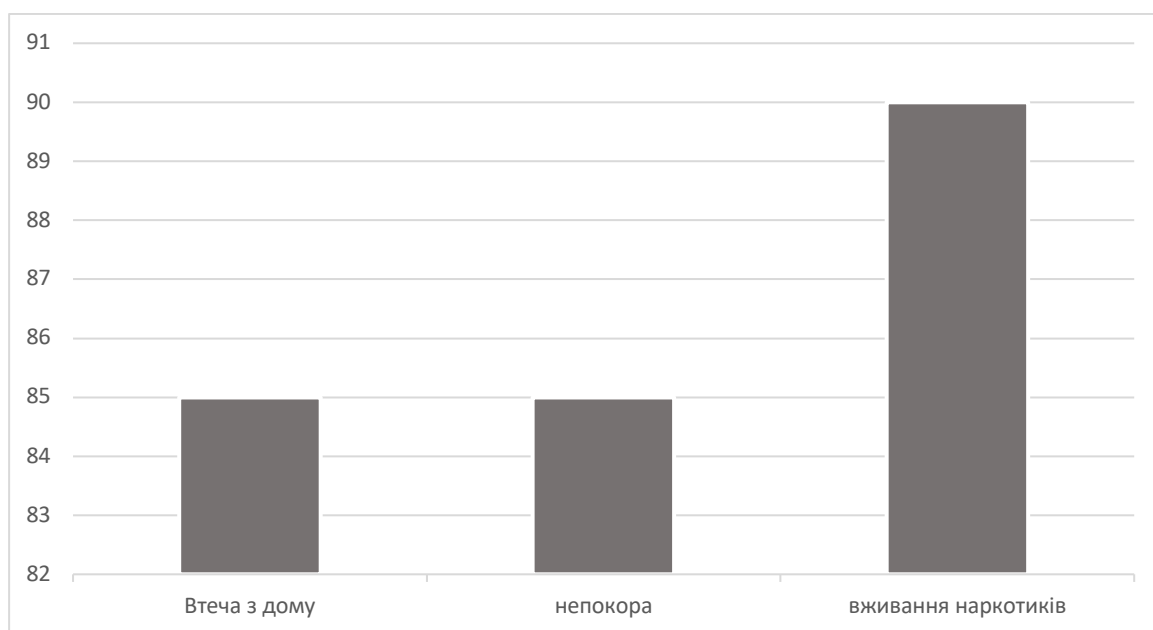
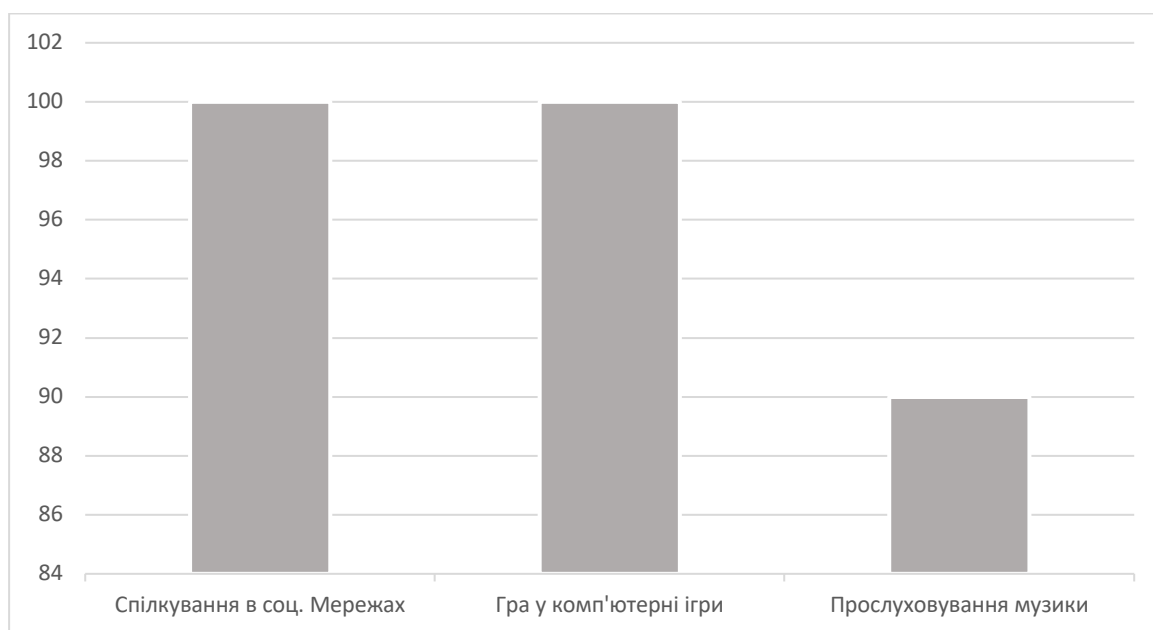

Рис. 2.1. Найпопулярніші форми відхиляючої поведінки

2. Що зазвичай робить ваша дитина у вільний від навчання час?

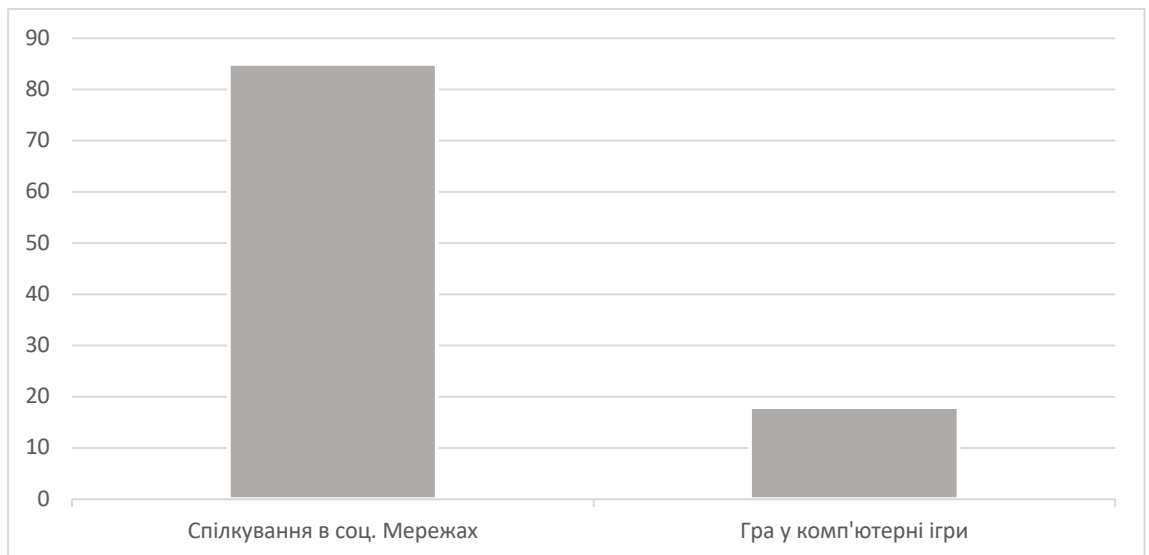
Проведення вільного часу підлітком (на думку батьків) розподілилося так: спілкування в соц. мережах (100%), гра у комп'ютерні ігри (100%), прослуховування музики (67%), для наочного зображення відобразимо це на Рис. 2.2..

Рис. 2.2. Проведення вільного часу

3. Чи виникають у Вас побоювання, що Ваша дитина може потрапити до поганої компанії?

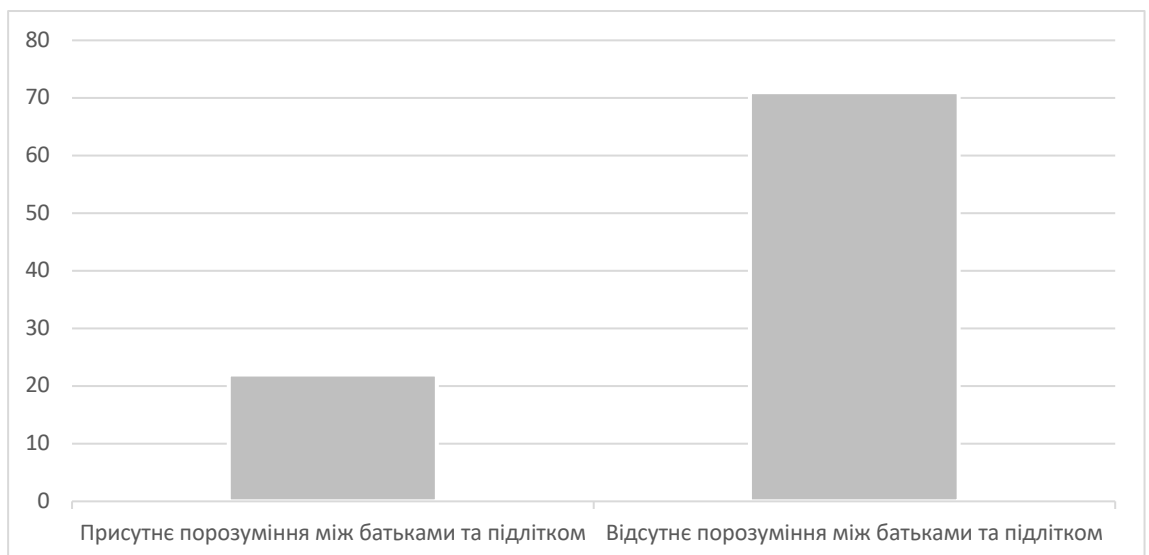
Понад 80% батьків (85%) висловлюють побоювання з приводу того, що дитина може потрапити в погану компанію, лише менше 20% батьків (18%) думають, що такого не станеться. Для наочного зображення відобразимо це на Рис.2.3

Рис. 2.3. Побоювання батьків

4. Чи вважаєте Ви, що у Вашій родині є порозуміння між батьками та підлітком?

Тривогу викликає той факт, що лише 22% батьків зазначають, що в сім'ї є порозуміння між батьками та підлітком. Тоді як 71% підкреслюють, що в сім'ї порозуміння немає.

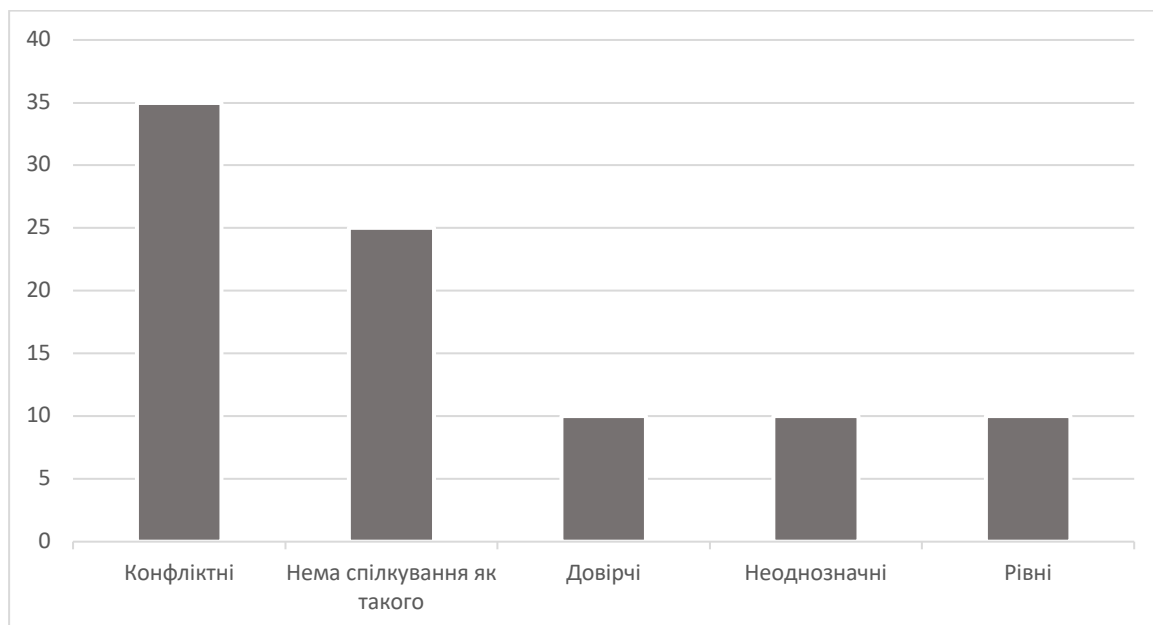

Рис. 2.4. Присутність порозуміння між батьками та підлітком

5. Як на вашу думку, можна охарактеризувати характер спілкування з підлітком у вашій родині (можна було вибрати лише 1 варіант відповіді)?

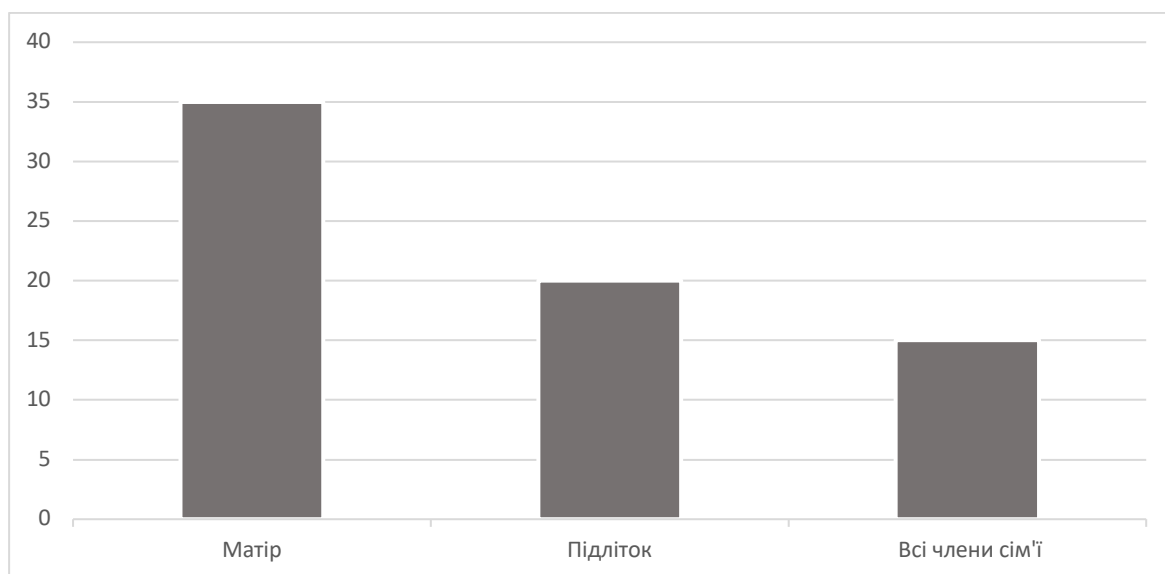
Характер спілкування у сім'ї більшість батьків оцінює, як конфліктні (35%), 25% немає спілкування як такого, інші з розподілом по10%: довірчі, неоднозначні і рівні.

Рис. 2.5. Характер спілкування у сім'ї

6. Хто, на Вашу думку, відповідає за стосунки в сім'ї?

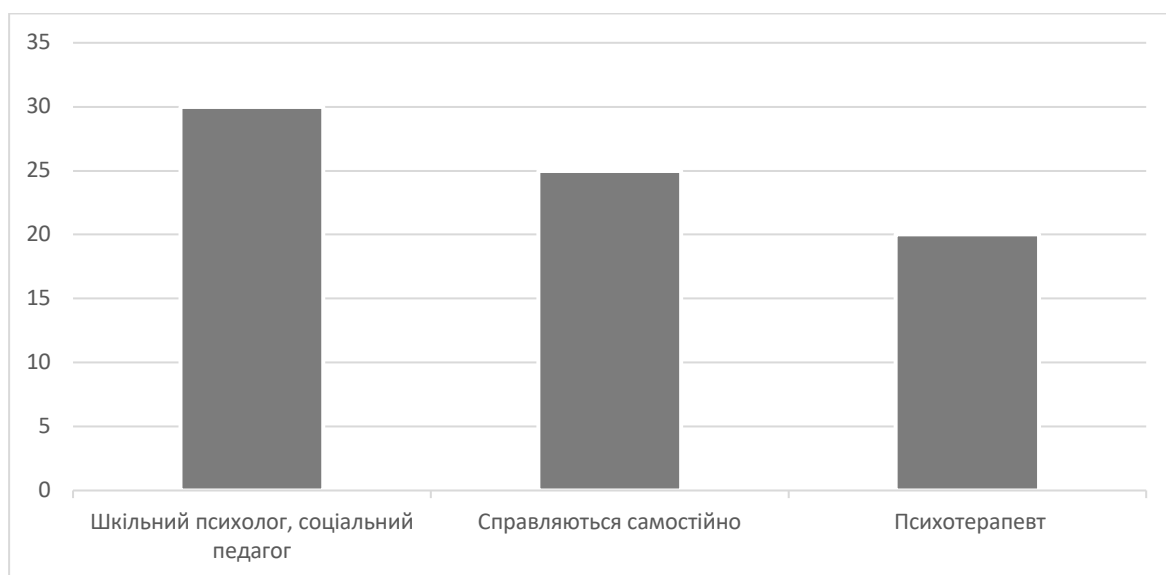
Відповідальність за стосунки у сім'ї 35% респондентів покладають на матір, 20% на дитину (підлітка), 15% усі члени сім'ї.

Рис. 2.6. Відповідальність за стосунки в сім'ї

7. До кого з фахівців ви звернетесь в першу чергу за консультацією, якщо у вашої дитини виникли проблеми у поведінці?

Перевага фахівців, до яких батьки звернуться за допомогою розподілилася наступним чином: 30% до шкільного психолога, соціального педагога, 25% справляються самостійно, 20% до психотерапевта.

Рис. 2.7. Фахівці до яких звернуться батьки за допомогою

Першою методикою, яку ми використовували у дослідженні була - методика діагностики батьківського відношення (ОРО) А.Я. Варга, В.В. Столін.

Результати за цією методикою представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати, отримані під час проведення методики діагностики батьківського відношення (ГРВ) А.Я. Варга, В.В. Столін

№	П.І.П.	Прийняття-відкидання	Кооперація	Симбіоз	Контроль	«Маленький невдаха»
1	Марина Б.	24	7	6	3	1
2	Анна М.	16	5	3	2	2
3	Ірина У.	22	5	6	6	2
4	Марина К.	31	7	7	3	1
5	Еліна Ж.	32	8	3	4	1
6	Алла Д.	21	6	6	1	4
7	Сергій В.	20	1	1	7	1

Продовження таблиці 2.1

8	Марія К.	19	3	4	3	1
9	Жанна А.	12	4	3	6	3
10	Наталія М.	25	7	7	3	2
11	Володимир М.	15	2	1	1	2
12	Ольга Н.	18	3	3	7	5
13	Руслан Н.	15	1	2	4	4
14	Альона В.	24	3	7	5	
15	Максим Є.	17	2	1	2	2
16	Олена Є	12	8	7	4	5
17	Антон С.	27	5	5	3	4
18	Віолета С.	24	2	5	3	1
19	Анна Л.	31	6	6	6	1
20	Юрій Л.	30	8	7	3	1
21	Павло Р.	20	1	1	6	2
22	Ілля Р.	18	7	7	2	2
23	Софія П.	33	7	6	4	1

Виходячи з отриманих результатів можна зробити висновок про те, що за показником «прийняття-відкидання» 7 батьків мають високий рівень, що свідчить про позитивне ставлення, прийняття, бачення позитивних якостей особистості підлітка; 12 піддослідних має середній рівень за даним показником, а 4 батьків – низький рівень (сприйняття підлітка як непристосованого, невдачливого, який не зможе досягти великих успіхів; недовіра до нього).

За показником «кооперація» більшою мірою виявлено середній рівень (10 осіб), низький рівень представлений у 7 батьків, що говорить про незацікавленість батьків у справах та планах підлітка.

Показник «симбіоз» виявлено на високому рівні у 8 батьків (прагнення задовольнити всі потреби підлітка, захистити його від труднощів та неприємностей життя), середній рівень зафіксовано 9 осіб.

За показником «контроль» більшість піддослідних показали середній рівень (12 осіб), високий рівень спостерігається у 7 батьків, що свідчить про переважання авторитаризму у вихованні підлітка, батьки вимагають беззастережного послуху та дисципліни.

За показником «маленький невдаха» у більшості піддослідних виявлено низький рівень (14 осіб), що говорить про уявлення дитини пристосованим та

успішним, батьки усвідомлюють всі позитивні та негативні якості особистості підлітка, підтримують його).

Для відображення отриманих результатів за методикою було складено Таблицю 2.2.

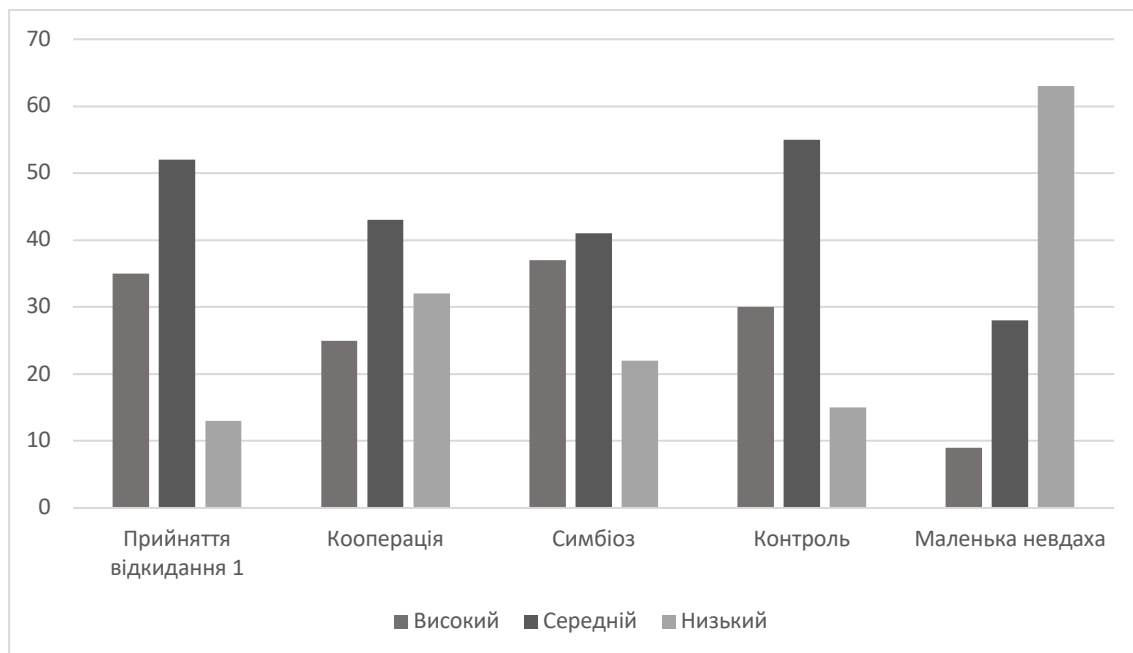
Таблиця 2.2

Результати методики діагностики батьківського відношення (ОРО)

А.Я. Варга, В.В. Столін.

Показник	Рівень сформованості показника		
	Високий	Середній	Низький
Прийняття/відкидання	35	52	13
Кооперація	25	43	32
Симбіоз	37	41	22
Контроль	30	55	15
Маленька невдаха	9	28	63

Для більш наочного відображення отриманих даних ми побудували Рис. 2.8.

Рис. 2.8. Результати методики діагностики батьківського відношення (ОРО) А.Я. Варга, В.В. Столін.

Виходячи з отриманих результатів можна відзначити, що більшість батьків схильна до прояву симбіотичних відносин з підлітком, намагається задовольнити всі його потреби, захистити від будь-яких можливих труднощів, що може негативно позначатися на становленні та розвитку особистості підлітка. У 35% батьків виявлено високий рівень прийняття підлітка, облік його індивідуальних особливостей, нахилів та інтересів. Також велика кількість піддослідних (30%) вважає, що нав'язування своєї волі, авторитарний стиль виховання є найбільш ефективним.

Для виявлення ставлення батька до підлітка та до своєї сімейної ролі було використано методику PARI. Результати, отримані в ході проведення даної методики, представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2. 3

Результати, отримані під час проведення методики PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет)

П.І.П	Ве рб алі за ція	Па рт не рс ьк е від но ше нн я	Ро зв ит. ак ти в. ди т.	Рів ен ь від но си н	Ро зд ра то ва ніс ть	Н ад л и ня ш ві д ко нт с у во р.	Ух ил ян ня ві д ко нт с	Н ад мі рн а ро бо та	Пр иду ше нн я вол і	Бо яз кі ст ь об ра зи ти	Ви кл. вн ут р- сім ей. вп ли вів	Пр иду ше нн я агр есії	Пр иду ше ння сек суа льн ості	На дз. Вт ру ч.я у сві т ди т.	Пр аг. пр ис ко р. роз ви т. Ди т.
Мари на Б.	20	20	19	20	14	13	10	17	18	20	17	17	14	19	11
Анна М.	14	14	16	16	13	11	12	17	15	12	15	14	13	16	12
Ірина У.	19	18	17	5	15	10	12	15	13	17	13	17	10	19	16
Мари на К.	20	14	16	15	11	5	7	9	11	13	7	10	9	7	10
Еліна Ж.	16	17	20	17	13	8	8	20	17	14	17	14	15	20	13
Алла Д.	18	12	18	20	12	13	9	15	15	14	14	11	14	16	7

Продовження таблиці 2.3

Сергі й В.	18	15	17	19	13	12	8	15	14	14	11	13	11	14	13
Марія К.	14	12	14	11	13	10	12	13	14	11	13	11	11	11	10
Жанн а А.	6	12	7	7	19	18	18	15	12	18	12	19	12	10	19
Натал ія М.	8	15	8	16	8	20	19	18	6	5	16	6	13	18	5
Воло дими р М.	8	8	18	17	18	18	12	19	14	6	18	15	7	15	12
Ольга Н.	7	11	19	16	18	19	18	16	7	5	13	1	5	12	19
Руслан Н.	13	18	20	19	7	19	20	15	12	12	12	11	19	12	11
Альо на В.	6	10	11	7	13	11	18	20	18	17	11	12	11	20	10
Макс им Є.	8	8	7	8	15	12	19	19	6	6	10	6	11	7	
Олен а Є	19	18	18	19	11	20	18	12	10	12	9	15	5	18	15
Анто н С.	7	11	13	7	13	17	20	19	19	14	14	7	7	18	13
Віоле та С.	10	12	19	8	20	7	18	20	9	19	16	12	15	7	20
Анна Л.	8	13	12	8	19	18	19	7	5	15	19	6	16	19	12
Юрій Л.	20	18	19	20	8	20	19	18	15	5	5	14	5	14	14
Павл о Р.	6	7	15	14	18	18	11	6	20	6	17	13	13	20	10
Ілля Р.	5	17	19	10	20	18	6	9	7	12	15	6	18	16	11
Софія П.	6	16	19	11	18	20	12	6	12	18	7	5	14	6	18

Отримані результати були переведені у відсоткове співвідношення з метою виявлення кількості батьків девіантних підлітків, які мають високий, середній та низький рівень сформованості представлених показників.

Отримані результати було відображено в Таблиці 2.4.

Результати, отримані в ході проведення методики PARI

(Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет)

Показник	Рівень сформованості показника		
	Високий	Середній	Низький
Вербалізація	15	28	57
Партнерське відношення	25	37	46
Розвиток активності дитини	37	50	15
Рівень відносин	30	28	57
Надлишкова емоційна дистанція			
Роздратованість	52	38	10
Надлишкова суровість	46	45	9
Ухиляння від контактів	58	28	14
Надлишкова концентрація на дитину			
Надмірна робота	37	38	25
Придушення волі	23	57	20
Боязкість образити	28	50	22
Виключення внутрішньо-сімейних впливів	12	55	33
Придушення агресії	22	55	23
Придушення сексуальності	10	63	27
Надзвичайне втручання у світ дитини	46	32	22
Прагнення прискорити розвиток дитини	20	62	18

З отриманої таблиці можна побачити, що за показником вербалізації: низький рівень мають 57% (13 батьків), що може говорити про нерозвиненість здатності батьків ефективно взаємодіяти з підлітком, підтримувати оптимальний емоційний контакт.

За показником партнерські відносини низький рівень мають 46% піддослідних (11 осіб), середній рівень 37%, високий – 35%.

Більше половини піддослідних за показником «зрівняні відносини» (57%) мають низький рівень, що свідчить, що батьки готові взаємодіяти з підлітком «на-рівних», враховуючи його інтереси.

У половини піддослідних також спостерігається високий рівень за показником «дратівливість» (52%), що свідчить про негативний переважний емоційний фон дитячо-батьківських відносин.

46% піддослідних мають високий рівень за показником «зайва строгість» - надмірне пред'явлення до дитини вимог та заборон, 45% батьків за цим показником мають середній рівень, а низький – 9%.

Більше половини піддослідних (58%) не завжди мають можливість проводити час з дитиною, уникають контактів із нею.

За показником «надмірна турбота» високий рівень мають 37% батьків, середній – 38%.

Показник «пригнічення волі підлітка» здебільшого представлений середнім рівнем (57%).

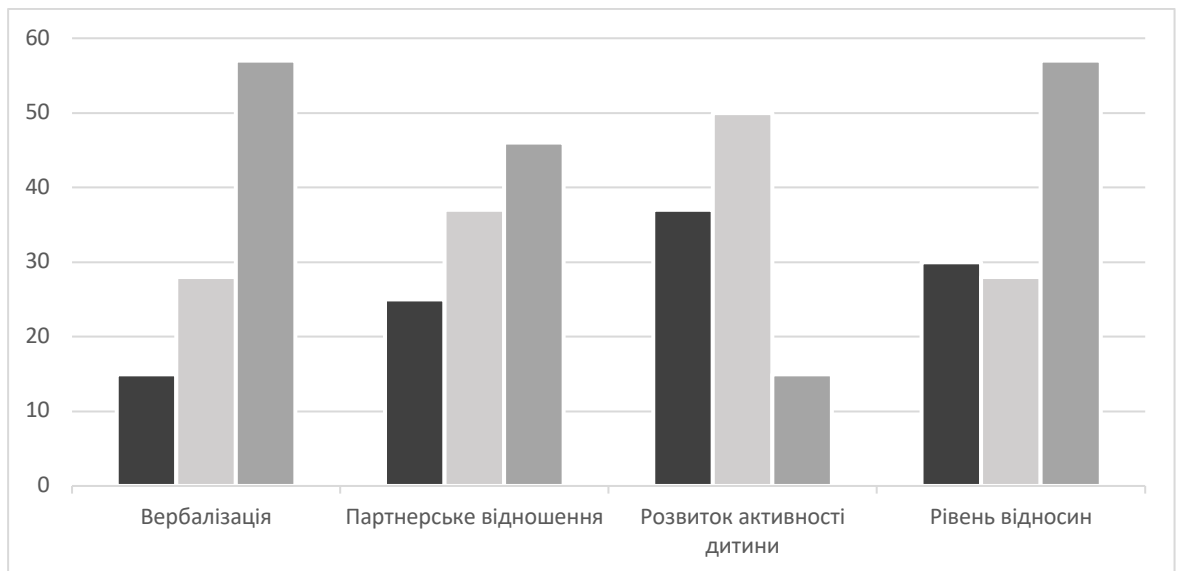
За показником «побоювання образити» 28% піддослідних мають високий рівень, що характеризується схильністю батьків до спілкування з підлітком не використовувати різких висловлювань і критики, середній рівень виявлено у половини піддослідних (50%), низький – у 22%.

Пригнічення агресивності підлітка виявлено на високому рівні у 22% батьків (осудження та осуд підлітка за прояв агресивної поведінки).

За показником «надзвичайне втручання у світ дитини» 46% батьків мають високий рівень, дана тенденція негативно позначається на відносинах, оскільки батько прагне повністю контролювати дитину, не даючи їй особистого простору.

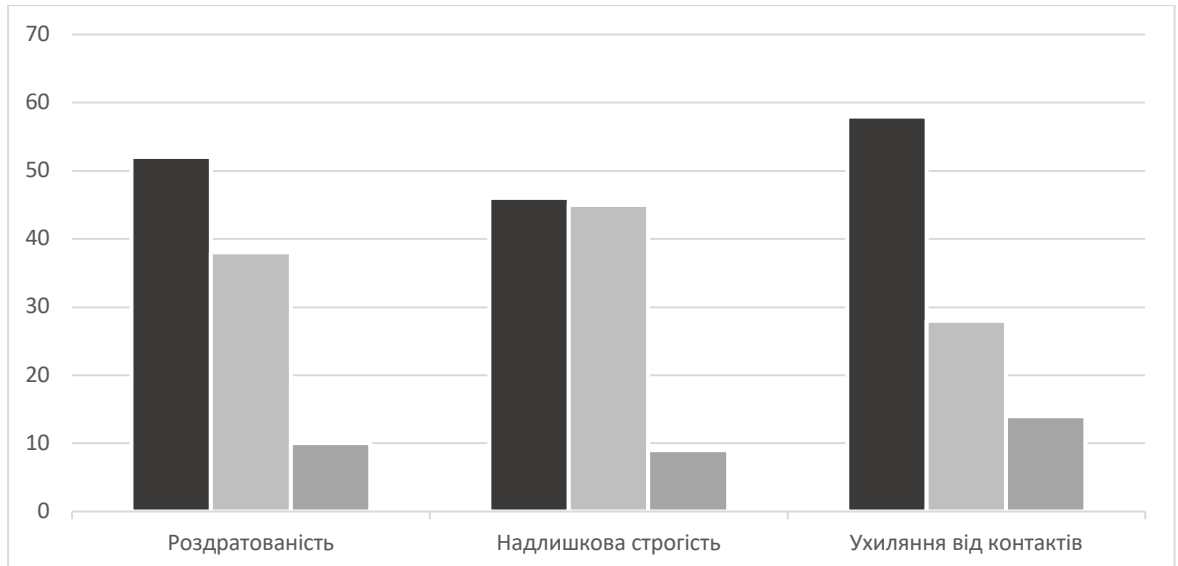
Для того щоб відобразити отримані дані наочно нами були побудовані діаграми, що відображають оптимальний емоційний контакт, зайва емоційна дистанція, зайва концентрація на дитині.

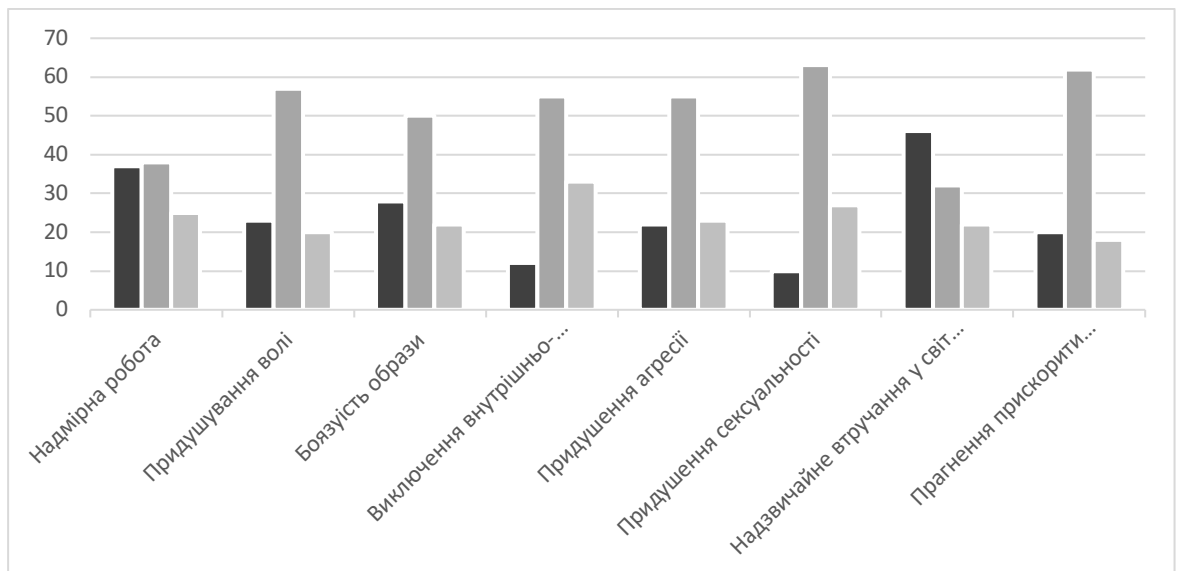
Рис. 2.9. Результати, отримані в ході проведення методики PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет)

Важливо відзначити, що такі показники, як вербалізація, здійснення партнерських та зрівняних дитячо-батьківських відносин перебувають на низькому рівні.

Рис. 2.10. Надлишкова емоційна дистанція

З отриманої діаграми можна дійти невтішного висновку, більшість батьків схильні до емоційно відстороненим дитячо-батьківським відносинам, які характеризуються зайвою строгістю і проявами дратівливості.

Рис. 2.11. Надлишкова концентрація на дитині

Можна відзначити, що більшість батьків прагне повністю контролювати думки та почуття дитини, втручатися у її особисте життя; позбавити дитину від самостійного подолання труднощів, що виникають.

Отже, наше дослідження дозволило визначити, що необхідно розробити програму психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка, спрямовану на здійснення психолого-педагогічної підтримки підлітків та батьків, підвищення психолого-педагогічної компетентності, корекцію дитячо-батьківських відносин.

2.3. Опис програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї яка виховує девіантного підлітка

Психолого-педагогічне супроводження сім'ї підлітка – актуальне та складне завдання. Супровід батьків був завжди важливою та невід'ємною частиною діяльності школи. Супровід сім'ї девіантного підлітка вимагає створення спеціальної програми, орієнтованої на відновлення батьківського потенціалу, покращення дитячо-батьківських відносин, підтримки батьків та дітей. Батьки часто мають деякі труднощі в тому, що не зможуть знайти

достатньо вільного часу для дітей, можуть бути мало впевнені у своїх можливостях.

У зв'язку з цим є необхідною реалізація цілісної системи взаємодії освітньої організації та сім'ї з метою психолого-педагогічного супроводу. Використання при цьому різних форм співпраці з батьками дасть змогу формувати зацікавленість у питаннях виховання, пробудити бажання розширювати та поглиблювати наявні педагогічні пізнання, розвивати творчі здібності. Реалізація повноцінного психолого-педагогічного супроводу та підсумки психолого-педагогічного супроводу зможуть виявлятися в таких аспектах, як оптимізація взаємин батьків та дитини, у розумінні батьками значущості своєї виховної діяльності, появі батьківської відповідальності, в оптимістичній думці батьків на можливості вирішити проблеми виховання.

Під основу нашої програми супроводу покладено принцип інтеграції теоретичного навчання та процесів самостійної, практичної та пошукової роботи, саме це робить програму актуальною.

Програма супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка.

Мета: - створення виховного середовища в сім'ї на користь розвитку особистості девіантного підлітка.

Завдання:

- познайомити батьків із психологічними особливостями підліткового віку;
- підвищити педагогічну культуру батьків, поповнити знання батьків із питань виховання підлітка у ній;
- профілакувати невірні дії щодо підлітків з боку батьків;
- виробити колективні рішення до виховання підлітків.

Організація психолого-педагогічного супроводу складається на основі наступних принципів:

- 1) Реалістичності – облік реальних можливостей батьків і підлітка;

2) Системності - розгляд дитини як цілісного, якісно своєрідного, динамічно розвиваючого суб'єкта, що є частиною ширшої системи «людина-світ»;

3) Цілісності - охоплення всіх учасників психолого-педагогічного супроводу;

4) Доступності та своєчасності допомоги та підтримки;

5) Професійно-педагогічної активності - затвердження активної ролі учасників супроводу;

6) Принцип взаємодії всіх учасників освітніх відносин для досягнення фокусованого результату.

Рівні психолого-педагогічного супроводу:

- Індивідуальне;

- Групове.

Очікувані результати:

1. Познайомити батьків з особливостями підліткового віку для того, щоб допомогти девіантним підліткам відкоригувати ті якості, звички, які можуть суперечити нормам та вимогам суспільства, подолати внутрішні суперечності, заповнити та виправити психічний розвиток підлітка, активізувати позитивну поведінку підлітка шляхом посилення виховного процесу.

2. Встановити партнерські відносини батьків, педагогів та дітей.

3. Формувати культуру здорового життя.

4. Залучити батьків до активної виховної практики.

Програма реалізується у три етапи:

1 етап – підготовчий.

На цьому етапі проводиться психологічна та педагогічна освіта батьків. Психолого-педагогічний супровід спрямовано на підвищення відповідальності та компетентності батьків у галузі виховання підлітків, формування умінь самостійно вирішувати проблемні ситуації, що виникають у ході цього.

Процес поетапного психолого-педагогічного супроводу батьків дозволяє розбудувати умови благополучної підготовки та встановити та подолати причини, що уповільнюють цей процес.

Основною умовою реалізації програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї девіантного підлітка та її високої ефективності є спільна робота фахівців освітньої організації (психолога, соціального педагога) та батьків, їх активність та зацікавленість у шкільних успіхах підлітків.

2 етап. Вступний. Етап побудови партнерських взаємин. Збір інформації.

На цьому етапі проводиться аналіз та дослідження сімей та створення умов для участі сімей у процесі виховання. Реалізується знайомство із сім'ями учнів, з умовами життя та побуту підлітків. З цього використовуються наявні документи, розмови з батьками. Діючим підходом є проведення анкетування батьків. Аналіз анкет дозволяє дізнатися про особливості взаємодії батьків і підлітків з сім'ї, поведінку підлітка.

Отримана на цьому етапі інформація послужить відправною точкою для планування роботи з батьками. Робота з сім'єю девіантного підлітка завжди вважалася однією з найбільш проблемних у педагогічній діяльності. Дуже важливим для успішної роботи бачиться відновлення втрачених контактів між батьками та школою, між батьками та дитиною. Звичайні тематичні та організаційні батьківські збори не втратили своєї злободенності, але рівень освіти сучасних батьків, їхній соціальний запит вимагають пошуку нових форм та видів співробітництва, якими зможуть стати:

- семінари-практикуми,
- ділові ігри,
- сімейні конкурси та свята,
- батьківські конференції та круглі столи,
- соціальні та навчальні проекти,
- тренінги.

Зорієнтуватися батькам дозволяють пам'ятки, що видаються їм. Пам'ятки зможуть нести як повідомлення загального характеру, так і є результатом досвіду роботи. Велику підтримку в організації взаємодії у навчанні та вихованні девіантних підлітків може надати батьківський комітет, який обирається на перших зборах.

3 етап – основний.

Проведення організаційно-профілактичної роботи:

- батьківські збори,
- групова робота (тренінги),
- консультування (індивідуальне та групове).

Він є основним у роботі з сім'ями девіантних підлітків. На даному етапі застосовуються різноманітні форми та методи взаємної діяльності педагогів, психологів та батьків з виховання та навчання девіантних підлітків. У цьому педагог (психолог) повинен:

- підвищити рівень педагогічних відомостей батьків;
- направити діяльність батьків на корекцію поведінки дітей у домашніх умовах;
- допомогти батькам у виборі засобів та прийомів виховання дітей;
- зміцнити довіру дітей та батьків та авторитет батьків в очах підлітків.

З цією метою розроблено програму психолого-педагогічного супроводу батьків, яка включає цикл зустрічей, кожна з яких передбачає спільне з батьками обговорення теоретичного матеріалу, вирішення педагогічних завдань та проблемних ситуацій, які можуть допомогти батькам краще впізнати своїх дітей.

Програма включає чотири основні напрями роботи:

1. Діагностичне (анкетування);
2. Консультаційне (консультація психолога);
3. Просвітницькі (батьківські збори);
4. Розвивальне (тренінг).

Програма розрахована на рік. Тематичний план програми супроводу представлений у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Тематичний план заходів програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї девіантного підлітка

Вересень	Батьківські збори «Підлітковий вік: небезпеки та можливості». Пам'ятка батькам підлітків.	Мета: формування уявлення про психологічні особливості підліткового віку.
Жовтень	Тренінгове заняття: «Знайомство»	Ціль: загальна організація батьків, актуалізація знань про типові проблеми у вихованні підлітків. Індивідуальна робота з сім'єю
Жовтень Листопад	Індивідуальне консультування Тренінгове заняття: «Вперед або назад, в минуле!»	Мета: створення умов осмислення періоду дорослішання підлітків. Індивідуальна робота з сім'єю
Листопад Грудень	Індивідуальне консультування Тренінгове заняття: «Я і моя сім'я»	Мета: створення умов для осмислення своїх поглядів, власного життя, стереотипів; самоаналіз.
Січень	Тренінгове заняття «Ми батьки, а це означає...»	Мета: усвідомлення себе в ролі батьківської ролі, прояснення пріоритетів і цінностей у вихованні підлітка. Індивідуальна робота з сім'єю
Січень Лютий	Індивідуальне консультування Тренінгове заняття: «Я і моя дитина»	Мета: створити психологічний ґрунт для зближення батьків та дітей. Індивідуальна робота з сім'єю
Лютий Березень	Індивідуальне консультування Тренінгове заняття: «Способи ефективної взаємодії з оточуючими та своїм підлітком»	Мета: створення умов комунікативних умінь навичок. Пошук конструктивних виходів із конфлікту. Індивідуальна робота з сім'єю
Березень Квітень	Індивідуальне консультування Тренінгове заняття: «Заключне»	Мета: закріплення позитивної динаміки у ній. Установка на використання набутих умінь та навичок на занятті. Індивідуальна робота з сім'єю
Квітень Травень	Індивідуальне консультування Анкетування	Мета: підведення підсумків

Розглянемо більш детально конспект тематичних батьківських зборів.

Тематичні батьківські збори «Підлітковий вік: небезпеки та можливості»

Мета: підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності батьків.

Вправа «Психологічний портрет підлітка»

Матеріали: аркуші паперу, кольорові олівці або крейда.

Ведучий пропонує батькам психологічний портрет свого підлітка, з якого можна було б зрозуміти, що любить, чим захоплюється, чим цінує зображений на ньому персонаж. Після виконання малюнки прикріплюються до дошки. Батьки за бажанням можуть висловитися, якими добрими характеристиками наділені їхні діти.

Міні-лекція "Внутрішній світ підлітка".

Сьогодні ми поговоримо про особливості психології підлітків та як ви можете надати їм підтримку у цьому складному життєвому етапі.

Підліток - це людина віком від 12 до 18 років, яка проходить через ряд фізичних, психічних та емоційних змін. У цей період підлітки відчують потребу у самостійності та створенні своєї ідентичності, однак часто зіткнення зі світом дорослих та власні емоційні та психічні стани можуть спричинити труднощі в їх житті.

Підлітки часто знаходяться в етапі пошуку власного місця в житті, що може спричиняти кризи, наприклад кризу ідентичності. У цей період підлітки можуть почуватися незрозумілими та непотрібними, що може призвести до зменшення самооцінки та негативних емоцій.

Окрім того, підлітки часто стикаються з проблемами у взаєминах з батьками та ровесниками. Наприклад, підлітки можуть бути агресивними, замкнутими, незацікавленими в навчанні, що може спричинити напругу у взаєминах з батьками. Тому важливо знати, що підліткам потрібна підтримка та порозуміння з боку батьків. Наприклад, ви можете підтримати своїх дітей, просто слухаючи їх та надаючи підтримку у їхніх інтересах та захопленнях. Важливо також давати їм свободу вибору та можливість самостійно приймати рішення, щоб вони могли відчувати свою відповідальність.

Важливо також зрозуміти, що підліток може зіткнутися з різними кризами, такими як криза ідентичності, криза автономії та криза ініціативності. Криза ідентичності, зазвичай виникає в період підліткового

віку, коли молодь починає займатися самоідентифікацією та встановленням відносин з однолітками. Ця криза може виявлятися у вигляді сумнівів у власних здібностях, потребі у пошуку своєї ідентичності та належності до групи. Криза автономії виникає коли підліток починає намагатися контролювати своє життя та бути незалежним, але зустрічається із обмеженнями та заборонами з боку батьків. Ця криза може призводити до відчуття розчарування та невдачі у підлітка. Криза ініціативності може виникнути, коли підліток починає відчувати нездатність досягти своїх цілей та ставити перед собою нові завдання. Ця криза може призвести до відчуття безсилля та розчарування.

Підлітковий вік – це складний період, але розуміння особливостей та потреб підлітка може зробити цей період менш напруженим та більш продуктивним. Для підлітка важлива підтримка та розуміння батьків. Батьки можуть допомогти своєму підлітку шляхом слухання його проблем та надання позитивної підтримки та свободу вибору.

Вправа "Активне слухання".

Найважливіший досвід у спілкуванні з підлітком – це активне слухання, яке передбачає включеність у діалог і точну реакцію слова співрозмовника. Спробуємо застосувати деякі прийоми, про які щойно дізналися.

Учасники поділяються на пари. Один учасник пари – у ролі підлітка, другий – у ролі батька. Перші номери в парі заявляють про будь-яку проблему.

Наприклад: "У мене немає нормальних друзів".

Завдання другого номера – розібратися у проблемі співрозмовника, використовуючи прийоми активного слухання. Спілкування продовжується 2 хвилини, потім учасники змінюються ролями. Після закінчення роботи у парах учасники повертаються в коло та діляться враженням від спілкування.

Питання для обговорення.

- Що вам було цікавіше – розповідати про свою проблему чи слухати, як співрозмовник каже про свою?

- Чи було легко слухати?

- Чи було легко говорити?

- Які прийоми вдалося використати у діалозі?

- Наскільки комфортним було спілкування в парах?

- Чи було встановлено контакт між співрозмовниками?

Кожному респонденту було роздано пам'ятку, де було зазначено:

Рекомендація номер один.

Зверніть увагу на позитивні якості та характеристики дитини. Тримайте увагу на загальному позитивному образі дитини, враховуючи її особливості.

Рекомендація номер два.

Дихайте. Коли ви розмовляєте з підлітком, який перебуває у стресі, залишайтеся спокійними. Дихання це один із найефективніших інструментів у збереженні спокою та стабілізації психологічного стану. Це може поліпшити якість нашого спілкування, зробити його більш продуктивним.

Рекомендація номер три.

Приймати їх такими, якими вони є. Важливо приймати свого підлітка таким, який він є, незалежно від того, наскільки він відрізняється від ваших очікувань. Розуміння і прийняття підлітка допоможе побудувати довіру між вами та дитиною, відчувати себе уважними і відкритими один до одного. Це сприятиме створенню більш глибоких та здорових стосунків, які будуть корисними і для підлітка, і для батьків.

Рекомендація номер чотири.

Цінують та виправдовуйте їх довіру вам. Коли ваші діти довіряють вам, вони відчуються захищеними та більш відкритими. Я хочу нагадати вам, що ця довіра залежить від вашої поведінки та відносин з дітьми. Будьте відкриті у спілкуванні, слухайте їх та не засуджуйте їхні дії. Це допоможе вам зберігати надійні та міцні стосунки з вашими дітьми, навіть у найважчі часи.

Рекомендація номер п'ять.

Дозвольте їм перебувати у різних станах. У цьому віці діти можуть мати різні настрої та емоції, що пов'язано з їх розвитком та пошуком себе. Важливо зрозуміти, що це нормально та природно, і ваше завдання - не засуджувати, а допомагати заспокоїтися та знайти вірний шлях.

Рекомендація номер шість.

Всі мають кордони. Розуміння кордонів є важливою складовою здорового спілкування з вашими підлітками. Навчитися поважати кордони їх особистості є ключем до розвитку взаєморозуміння та повноцінних відносин. Але пам'ятайте, що ви також маєте свої особисті кордони. Поважайте свої кордони та вчіть дітей робити те саме. Таким чином, ви допоможете підліткам навчитися поважати кордони інших людей, в тому числі в майбутньому в своїх особистих відносинах.

Рекомендація номер сім.

Зміна інтересів це частина процесу. Підлітки стають все більш самостійними і формують свої власні інтереси та зацікавлення. Для збереження здорових стосунків з дітьми, необхідно приймати та підтримувати їх нові інтереси. Виявляйте інтерес до їх хобі та захоплень, допомагайте в розвитку та пошуку нових можливостей.

Рекомендація номер вісім:

Важливо створити для підлітка опору вдома, щоб він відчував підтримку і знаходив у домі місце, де можна відновити сили. Важливо знати, що підлітки переживають багато емоцій та стресів, тому міцний сімейний фундамент є ключем до їхнього емоційного благополуччя.

Для досягнення позитивних результатів у корекції поведінки підлітків необхідне проведення комплексної роботи, спрямованої на корекцію взаємин у сім'ї, яка його виховує.

Мета: – актуалізація виховного сімейного потенціалу, оптимізація взаємодії батьків та підлітків, підвищення батьківської компетенції у питаннях корекції проблемної поведінки.

Програма тренінгових занять складається з 7 інтерактивних занять, які розроблені для батьків 7-9 класів, що навчаються.

Група формується з-поміж батьків підлітків з девіантною поведінкою.

Тривалість занять становить 1-1,5 години, періодичність проведення щонайменше 1 раз на місяць.

Склад групи 8-15 осіб (батьків).

Критеріями ефективності тренінгових занять стануть такі зміни:

- Підвищення рівня батьківської компетенції у питаннях виховання девіантних підлітків;

- Навчання способів конструктивної взаємодії у дитячо-батьківських відносинах;

- Оптимізація дитячо-батьківських відносин.

Матеріально-технічне забезпечення: кабінет для занять з рухомими меблями, папір формату А4, фломастери, кольорові олівці, фарби, ватман, пензлі, м'яч, стільці.

Заняття №1 «Знайомство».

Мета: загальна організація, актуалізація наявних знань про характерні проблеми виховання підлітків.

Вправа 1 "Креативне привітання".

Батькам пропонується привітатися один з одним у різний спосіб по колу, називаючи не своє ім'я, а ім'я учасника, яких знаходиться поруч праворуч.

Запитання для обговорення.

Як виконувалася ця вправа, що далось легко, а що було складним?

Вправа 2 «Правила роботи у групі».

Ціль: вироблення групових правил роботи.

Для того, щоб наша група ефективно та екологічно працювала, щоб нам було комфортно спілкуватися у цій групі, потрібно виробити спільні правила.

"Золоті" правила спілкування:

"Тут і зараз". Про що це правило? Головним є тільки те, що відбувається тут і зараз, які почуття відчуває кожен із батьків у цей час.

«Щирість в спілкуванні» Про що це правило? Говоримо лише те, що кожен із нас думає та відчуває.

"Стоп" Про що це правило? Кожен може сказати: «Я не хочу/не буду про це говорити, мені важко/неприємно».

«Я – висловлювання» Про що це правило? Висловлюватись лише від свого імені, не говорити за інших.

«Конфіденційність». Про що це правило? Вся отримана інформація не виноситиметься за межі заняття.

«Ініціатива» Про що це правило?

Активна участь у опрацюванні проблеми заохочується.

Вправа 3 "Дерево".

Ціль: усвідомлення життєвої позиції.

Створіть дерево, а замість будівельного матеріалу можна використовувати учасників групи.

Питання для обговорення.

Яку роль ви грали? Як ви почували себе? Яку роль ви хотіли б чи не хотіли б отримати? З якою метою проводиться вправа? Учасники самостійно розкривають зміст цієї вправи.

Вправа 4 "Хто я?"

Мета: робота з "Я - концепцією".

Кожен учасник пише на листочках 10 (більше) відповідей на запитання: «Хто я?» (Наприклад, я - мама, я - співробітник і т.д.)

Питання для обговорення.

Легко/чи важко було писати про себе? З якою метою було поставлене це питання, адресоване собі? Чому? А чи в житті ви часто замислювалися над цим питанням?

Аналіз відповідей з прикладу одного учасника (добровольця). Позначення пріоритетних «ролей» у особистості.

Вправа 5 "Асоціації".

Пропоную пограти в асоціації. Ви слухаєте завдання та записуєте ті образи, які прийшли до вас на думку. Проводимо в швидкому темпі: якщо моя сім'я - це настрій, то... - це музика, то вона... - це будівля, то вона... - це колір, то... - це геометрична фігура, те. - це фільм, то ... Обговорити відповіді та причини схожих асоціацій.

Вправа 6 «Долошка».

Мета: допомогти знизити емоційну напругу та підкріпити позитивні знання про себе та дитину .

На аркуші паперу обведіть свою долоню, на кожному з пальців напишіть по одній якості, яка вам подобається. Після на другій руці напишіть якості вашого підлітка, які цінуєте у ньому. Питання для обговорення. Які якості ви хотіли б мати у себе? Побачити у вашої дитини? Що було легше написати?

Вправа 7 «Поведінка-мішень».

Ціль: Визначення цілей (проблем) небажаної поведінки дитини. Батьки повинні позначити ті особливості поведінки, ті риси характеру, які приносять найбільше нарікань, турбують найбільше. На листочку з лівого боку записуються всі негативні риси поведінки підлітка до графі: «Підліток реальний». Учасникам можна запропонувати перелік характеристик проблемної поведінки підлітка. Потім вони розподіляють їх по «гостроті» проблеми. Виділяються найбільш серйозні та важливі проблеми у підлітка (аналізуються батьками). У графу (з правого боку) «Підліток ідеальний» вписуються позитивні якості.

Питання для обговорення. Що турбує мене у поведінці мого підлітка? Як я на це реагую? Чи є результати моїх зусиль? Що потрібно зробити для формування позитивних якостей у поведінці у підлітка?

Потім починається груповий процес обговорення проблемної поведінки дитини. Визначаються схожі поведінкові прояви підлітків, гострота проблем цієї групи. Спільно з усіма учасниками виробляються

методи трансформації стратегії поведінки батьків стосовно провин підлітків. Кожен із учасників прописує «покрокове планування», описує як він добиватиметься своєї мети у виробленні бажаних позитивних якостей у дитини (у колонці «Підліток ідеальний»).

Вправа 8 "Рефлексія досвіду".

Мета: відзначити емоційний стан учасників групи у кольорі. Учасники відзначають свій настрій у «квітах веселки» на одному спільному аркуші (малюнок веселки, кожен малює свій настрій).

Заняття №2

«Вперед? або назад, у своє минуле!

Мета: створення умов розуміння пори дорослішання.

Вправа 1. «Ніхто не знає, що я (у мене)...»

Мета: скоротити дистанцію, покращити атмосферу групи. Сідаємо в коло, і кидатимемо м'яч один одному. У того учасника, у кого він виявиться, буде завершувати фразу про свою сім'ю, позитивний її досвід, традицію, яка вас радує, поєднує у важких ситуаціях, згуртовує. Питання для обговорення. Що нового та цікавого дізналися про членів групи?

Вправа 2. «Всесвіт мого Я».

Ціль: усвідомлення атмосфери емоційної підтримки, важливості близьких, їх ролі у вашому житті. Уявіть себе однією із «планет» у галактиці. Поруч / недалеко розташовуються інші «планети» різною мірою віддаленості від вас. Ці "планети": близькі люди, ваша родина. Вони пов'язані з вами по-різному. У якій це ви самі визначите. Кожній планеті визначте колір, форму на ваш розсуд. Насамкінець дайте імена своїм «планетам» у галактиці. Визначте ступінь схожості, колірної гами та віддаленості від центру «планети-Я». Питання для обговорення. Які почуття, думки при цьому ви відчували? Що було легко? Що було складно?

Вправа 3 "Мої шкільні роки".

Мета: активізувати спогади себе у пору дорослішання. Згадайте кожен себе у 7-9 класі. Уявіть себе в образі будь-якої тварини і зобразіть її на

папері. Придумайте невелику розповідь про неї. Опишіть свої почуття, що у вас виникають при цьому. Питання для обговорення. Аналіз, обговорення за методикою «Неіснуюча тварина».

Вправа 4 «Доросле життя... Яке воно?».

Ціль: активізувати почуття, думки, емоції, пов'язані з підлітковим віковим періодом. Уявіть, що кожен з вас – скульптор (по черзі), а решта – м'яка глина. Створіть свою скульптуру: «Доросле життя». Потім учасники об'єднуються у 2-3 підгрупи та «створюють з глини» композицію «Ідеальна сім'я». Питання для обговорення. Які думки, почуття викликали ці скульптури? Як поведилася «глина» в кожній композиції? Що відчувала «глина»? Що для кожного з вас поняття «доросле життя», з якого віку (моменту) ви відчули себе дорослим?

Вправа 5 "Точка відліку".

Мета: визначити рівень особистісних переживань, що з сім'єю (ступінь особистісної, соціальної зрілості).

У кожного учасника на столі аркуші паперу з проведеною горизонтальною межею «лінія життя». Спочатку цього шляху (ліворуч) поставити крапку – це ваше народження, початок. Подумайте та поставте ще одну точку далі на лінії – це місце, де ви зараз перебуваєте на вашому життєвому шляху. Які найважливіші події відбулися у вас між точкою появи на світ і сьогоднішнім? Позначте кожну подію як негативну чи позитивну для вас, для вашої родини – поставте над вертикальними рисками «+» або «-». Уявіть, що ще може статися у подальшому житті. Позначте події майбутнього. У подальшій роботі на прикладі 1-2 учасників проводиться аналіз подій, всі підраховують позитивні та негативні події «у минулому» та «в майбутньому» (наприклад, позитивні події дитинства, підліткового віку, періоду зрілості, негативні події: смерть близьких, розлучення та ін.). Питання для обговорення. Яких подій негативних чи позитивних більше? Якого досвіду більше було у минулому? Які події значно змінили ваше життя та життя вашої родини?

Вправа 6 «Рефлексія»

Мета: визначити, з яким почуттям, думками учасники йдуть, з'ясувати чи потребує хтось індивідуальної консультації. Ви «відвідали ваше минуле», згадали почуття, події, переживання минулого, постаралися відчувати себе підлітками і навіть «зазирнули в майбутнє».

Заняття № 3 «Я та моя сім'я»

Мета: свідомість умов для розуміння своїх поглядів, стереотипів, самоаналіз власного життя.

Вправа 1 «Бавовна по колу».

Мета: згуртування та емоційна мобілізація групи для подальшої роботи. Учасники, що сидять у колі, плескають по черзі 2 рази поспіль за сигналом ведучого. Почувши одну бавовну ведучого, бавовна починається в протилежний бік (ведучий змінюється).

Вправа 2 «Казка».

Мета: діагностика міжособистісних взаємин у вашій сім'ї. Кожен із вас вигадує свою казку про сім'ю. Подумки перетворитеся на казкових героїв різних казок, створіть сім'ю. У подіях казки беруть участь усі члени вашої родини в образі героїв казки. Перед вами аркуші паперу, де помічені суттєві моменти, сюжет цієї казки. Дається 15 хвилин для її вигадання. Питання для обговорення. Заслуховування вигаданих казок. Розбір подій у ній (сім'ї), її загального настрою – позитивного чи негативного, плачучого, скривдженого тощо. Чого герой прагне, чого хоче досягти? Які перешкоди (конфлікти) долають герої (зовнішні чи внутрішні)? Який результат конфлікту (протистояння, компроміс, догляд та ін.)? Вправа 3 "Мийка". Мета: зменшити емоційну напругу групи. Побудуйтеся у 2 шеренги. Кожен з вас по черзі буде якоюсь маркою машини, а решта учасників - мийне відділення. Машина рухається через мийне відділення. Її «миють, очищають» тобто. дбайливо торкаються неї, роблять якісь дії. Питання для обговорення. Які думки, почуття ви відчували, коли були мийкою або машиною?

Вправа 4 "Перевтілення".

Мета: визначити співвідношення «Я – реального» та «Я – ідеального».

З кожною людиною, яка з'являється у нашому житті, у нас формуються певні стосунки. Ми живемо постійно стикаючись з оточуючими нас людьми. Уявіть ваших близьких у різних образах: дерева, тварини, квітки, артиста цирку, казкового героя. Для цього кожен заповнює таблицю, де відображає бажаний (ідеальний) образ людини та дійсний (реальний). Таблиця «Перетворення». Сімейні образи: Дерево, Тварина, Квітка, Казковий герой, Артист цирку, Колір. «Реальний» чоловік / дружина син / дочка бабуся / дідусь сестра / брат свекор / свекруха тесть / теща «Ідеальний» Питання для обговорення. Чи відповідає ваше «Реальне» вашому «Ідеальному»? З ким ви поєднуєте себе в образі, в кольорі? Яку соціальну роль має кожен учасник цієї «сімейної казки»?

Вправа 5 «Визнання у коханні своїм дітям».

Мета: усвідомити і висловити свої почуття, освідчитися у коханні своїм дітям.

Коли ви казали своїм дітям, що їх любите? Пропоную зробити це, розповісти їм про свої почуття? Видаються підготовлені метелики, квіти (з паперу), фломастери. Складаються слова про кохання, подяку дітям. Питання для обговорення. Важко/чи легко було писати слова кохання? Які почуття ви відчували?

Вправа 6 «Турбота».

Мета: усвідомлення цінностей взаємної любові та турботи один про одного у сім'ї.

Пропоную розслабитися, можна заплющити очі і згадати подумки приємні моменти, коли ви про когось дбали. Потім згадай

Заняття № 4 «Ми батьки, а це означає...»

Мета: усвідомлення своєї батьківської ролі, прояснення пріоритетів та цінностей у вихованні підлітка.

Вправа 1 "Молекули".

Ціль: налаштування на роботу. Всі учасники, що рухаються хаотично по приміщенню - атоми. Ведучий дає команду, в яку кількість і з якою швидкістю повинні об'єднатися атоми в молекулах.

Вправа 2 «Погано чи добре?».

Ціль: визначити сімейні стереотипи виховання.

По черзі кожен закінчує фразу: «Бути батьком – це добре, бо...», «Бути батьком – це погано, бо...», «Бути матір'ю це добре, бо...», «Бути матір'ю – це важко, тому що...», «Мати дитину (дочка, сина) – це добре, тому що...» Питання для обговорення. Чому важко часом бути матір'ю/батьком? Що приносить нам радість при спілкуванні з дитиною? Які при складанні відповідей ви відчували почуття?

Вправа 3 «Я очима свого підлітка»

Ціль: усвідомлення та визначення особистих особливостей свого підлітка, батьківського впливу на нього.

Заповніть анкету, оцінюючи від 0 до 10 такі параметри: - спілкуючись із підлітком, на чому ви акцентуєте увагу? 0 балів – на дитині, 10 балів – на поведінці; - які ви демонструєте при цьому емоції? 0 балів – негативні, 10 балів – позитивні; - коли ви обговорюєте вчинок із підлітком? 0 балів – негайно, 10 балів – пізніше Що у вас вийшло, обговоріть, перевірте. У яких випадках ви дієте виправдано, а в яких вчинках ваші не пов'язані безпосередньо з підлітковою поведінкою, проаналізуйте. Завжди ви насправді реагуєте на вчинки дитини чи реагуєте на самого підлітка (тобто, можливо, вас нервують будь-які його дії)?

Принципи, що лежать в основі проведення програми:

1. Принцип не шкоди.
2. Принцип доброзичливості, уважності – поважне ставлення кожного з батьків.
3. Принцип корекції – заняття мають бути спрямовані на корекцію дитячо-батьківських відносин.
4. Принцип системності.

2.4. Перевірка ефективності розробленої програми корекції дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка

При проведенні контрольного експерименту результати показали, що в більшості батьків, які відвідали наші заняття, стали помітні поліпшення в навичках конструктивної взаємодії з підлітком, підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності, оптимізації дитячо-батьківських відносин.

Результати, отримані під час діагностики дітей за всіма методиками на контрольному етапі дослідження, представлені в Таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Результати, отримані під час діагностики батьків за методиками на контрольному етапі дослідження

Методика		Констатуючий етап дослідження, %			Контрольний етап дослідження, %		
Методика PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет)	Вербалізація	15	28	57	45	33	22
	Партнерські відносини	17	37	45	37	46	17
	Розвиток активності	35	59	15	38	48	14
	Урівняння відносин	15	28	57	32	56	12
	Роздратованість	52	38	10	13	52	35
	Суворість	46	45	9	22	71	7
	Ухилення від контактів	58	28	14	18	49	33
	Надмірна турбота	37	38	25	17	53	30
	Придушення волі	23	57	20	10	48	42
	Боязкість образити	28	50	22	22	43	35
	Викл. внутрішньосімейного впливу	112	55	33	10	37	53
	Придушення агресивності	22	55	23	15	39	36
	Придушення сексуальності	10	63	27	3	62	35
	Черезмірне втручання	46	32	22	18	37	45
	Прискорення розвитку	20	62	18	17	63	63
Методика і діагностики батьківського відношення (ОРО_ А.Я.Варга, В.В.Столін	Прийняття\відторгнення	35	52	13	75	20	5
	Кооперація	25	43	32	56	32	12
	Симбіоз	37	41	22	10	38	52
	Контроль	30	55	15	12	83	5
	«Маленький невдаха»	9	28	63	0	29	

З отриманих результатів можна побачити, що після проведення корекційної роботи та контрольного етапу діагностування, відбулася динаміка у бік покращення показників стилів сімейного виховання, набуття навичок конструктивної взаємодії з підлітком, що може говорити про оптимізацію дитячо-батьківських відносин.

Висновки до другого розділу

Проведене нами дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. Незважаючи на те, що питання розвитку девіантної поведінки в підлітковому віці є добре вивченим, число девіантних підлітків має тенденцію до збільшення.

2. Сім'я, як один із факторів становлення та розвитку девіантності у підлітковому віці, має важливе значення.

До деструктивних впливів відносимо:

- Неузгодженість вимог батьків;
- Використання небажаних стилів сімейного виховання;
- Порушення рольової структури сім'ї;
- Високий рівень емоційної дистанції між батьками та підлітком.

3. Психолого-педагогічне супроводження сімей, які виховують девіантного підлітка, є ефективним методом зниження рівня прояву девіацій у підлітковому віці, психолого-педагогічне просвітництво батьків та допомога у вирішенні актуальних завдань у взаєминах між батьками та підлітками.

4. Наше дослідження дозволило встановити, що батьки, які виховують девіантного підлітка, мають порушення стилів сімейного виховання, його нестійкість, зайва емоційна дистанція між батьком та підлітком, надмірне втручання у життя дитини та створення симбіотичних відносин із нею.

5. Проведена корекційна робота з оптимізації дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка, сприяла підвищенню

рівня психолого-педагогічної компетентності батьків, корекції стилів сімейного виховання, розвиток навичок конструктивної взаємодії.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено теоретико-емпіричний розгляд ролі сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітків. Відповідно до завдань дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Охарактеризовано поняття та місце сім'ї у суспільстві. Зростаюча кількість сімей, які виховують підлітків з девіантною поведінкою, є вагомим проблемою в сучасному суспільстві. Різні внутрішньо-сімейні проблеми, такі як відносини, відхилення батьків, наявність певних психологічних проблем, а також інші фактори, такі як алкоголізм батьків, низьке матеріальне становище, та несприятливі умови проживання, можуть сприяти формуванню девіантної поведінки у підлітків. У сучасній ситуації нестабільного соціального середовища та обмеженого доступу підлітків до соціальних установ, які можуть надавати підтримку та виконувати роль виховання, проблема ролі сім'ї у формуванні девіантної поведінки підлітків є вкрай актуальною.

Ми дійшли до висновку про те, що сім'я є найвпливовішим інститутом виховання дитини, відіграє ключову та невід'ємну роль у формуванні особистості підлітка, є основним джерелом соціалізації підлітка. Це перша та найбільш значуща соціальна інституція в житті дитини, яка забезпечує підліткові необхідну духовну, емоційну, соціальну та фізичну підтримку, навчає підлітка взаємодіяти з іншими людьми, розвиває його соціальні та комунікативні навички, навчає відповідальності та залученості до соціального життя. Але в той же час дисфункціональна сім'я може мати серйозний негативний вплив на виховання підлітка та формування його поведінки. Відсутність здорового психологічного клімату в родині може призвести до багатьох психологічних проблем, у тому числі до формування девіантних проявів у поведінці підлітка.

2. Дослідили девіацію як соціально-психологічну проблему. У нашому дослідженні ми з'ясували, що під час пубертатного періоду, який

супроводжується фізичними, психологічними та соціальними змінами, підлітки можуть відчувати внутрішню конфліктність та непорозуміння з боку дорослих, а також відчуття незадоволення суспільством і навколишнім середовищем. Ці чинники впливають на розвинення у підлітка девіантної поведінки, яка може проявлятися у вигляді агресивності, приниженні інших, використання ненормативної лексики, вживання заборонених речовин, тощо. Було виявлено пряму залежність між проявами девіантної поведінки та самооцінкою. Незадовільна самооцінка може спричиняти дискомфорт у підлітка, що змушує його шукати опору в групі по інтересам, субкультурі. Такі групи можуть призводити до негативного впливу у разі, якщо вони орієнтовані на деструктивні цінності.

3. Проаналізували вплив типу батьківського відношення на розвиток особистості підлітка, формування девіацій у поведінці підлітка. Було виділено різні типології стилю виховання та побудування контакту з дитиною і розглянуло їх потенційний вплив на розвиток підлітка. Такі типи виховання як гіперопекція, жорстка ригідна дисципліна, ігнорування почуттів та потреб підлітка, завищені очікування, бездоглядність впливають на виникнення або загострення певних акцентуацій характеру підлітка, які спонукають його до девіантної поведінки. Придушення діяльності підлітка і його гіперопекція призводять до негативних інтелектуальних та моральних якостей підлітка, відсутністю діяльності та ініціативності. Надмірне спонукання дитини до змагальних занять, мотивація винагородою призводить до честолюбства, категоричності, зневаги оточуючих, тяжіння до домінації. Використання насильницьких прийомів примусу підлітка викликає необхідність у постійних свержстимулах, недовірливість, дефіцит абстрактного мислення.

4. Нами було проведено дослідження щодо виявлення особливостей сімейного виховання у сім'ях, які виховують девіантного підлітка. На констатуючому етапі діагностичного дослідження використовувалися такі методики, як:

- анкетування;
- методика діагностики батьківських відносин (ОРО) А.Я. Варга, В.В.

Столін;

- методика PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет).

5. В результаті проведеного дослідження було виявлено:

- у більшості батьків виявлено порушення в налагодженні оптимального емоційного контакту з підлітком, до яких належать - невміння вибудовувати партнерські відносини (46%), недостатній рівень вербальної комунікації у 57% батьків;

- спостерігається емоційна дистанція в дитячо-батьківських відносинах;

- батьки схильні виявляти надмірну турботу (37%) та втручання у справи дитини (46%), що може негативно позначатися на взаєминах;

- визначення розподілу ролей у сім'ї показало, що дружина виконує такі ролі, як виховання дітей, підтримання емоційного клімату в сім'ї, організація дозвілля та розваг членів сім'ї.

- роль чоловіка в сім'ї полягає в її матеріальному забезпеченні та виконанні ролі «господаря».

- 34% батьків продемонстрували переважання симбіотичного типу дитячо-батьківських відносин;

- у 30% батьків спостерігається схильність до авторитарного виховання.

- 35% піддослідних схильні до прийняття дитини такою, якою вона є, з усіма позитивними та негативними рисами характеру.

6. Виходячи з отриманих даних, нами була розроблена модель психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка та програма корекції дитячо-батьківських відносин у цих сім'ях, як однієї зі складових моделі.

Практична значущість програми полягає у оптимізації дитячо-батьківських відносин, підвищенні психолого-педагогічної компетенції

батьків, та набуття навичок конструктивної взаємодії з підлітком. Використовуваними формами роботи є: індивідуальне консультування на запит, бесіди, групові дискусії, лекції, тренінги.

7. Було здійснено перевірку ефективності розробленої програми корекції дитячо-батьківських відносин у сім'ях, які виховують девіантного підлітка. Контрольний етап діагностичного дослідження та обробка здобутих даних дозволили зробити висновок про позитивний вплив на динаміку особливостей сімейного виховання батьків, які виховують девіантного підлітка:

- знизилася емоційна дистанція між батьками та підлітками;
- покращилися емоційні відносини;
- зниження рівня впливу неефективних стилів виховання (гіперпротекція, гіпопротекція);
- підвищення рівня стійкості іміджу виховання;
- відбулося зниження схильності батьків до симбіотичних відносин з підлітком, а також схильності до авторитарного стилю виховання.

Таким чином, можна дійти висновку у тому, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилася – розроблена модель психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка виховує девіантного підлітка дозволяє знизити рівень девіації серед підлітків, підвищити ефективність взаємодії у системі «психолог-батьки-підлітки» і рівень психологічної компетентності батьків. Зазначені результати дослідження можуть бути корисні для фахівців у галузі психології, педагогіки, соціальної роботи, які стикаються з підлітками у яких є прояви девіантної поведінки та їх батьками. У майбутньому, дослідження в цій області може бути спрямоване на детальніше вирішення проблеми девіантної поведінки підлітків та розробку методик для покращення стосунків батьків та підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи. Луганськ, 2021. 20 с.
2. Асєєва Ю.О. Девіантність як проблема соціалізації. Соціалізація молоді в умовах розбудови демократичної правової держави: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців. Одеса : 2007. 20с.
3. Афанасьєва В. В. Характерологічні порушення девіантних підлітків. *Педагогічні науки*. 2021. № 6 (169). 15с.
4. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія / О. В. Погорілко, А.М.Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І.Ісаков. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с. URL: <https://psychiatry.umsa.edu.ua/storage/resources/files/LUk8Z7IUdwbsTTphPXGve0wbEaF7pfbjHDrunoHu.pdf> (Дата звернення: 12.01.2023)
5. Афанасьєва В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка. *Соц. педагогіка: теорія та практика*. 2018. № 4. 50с.
6. Афанасьєва В. В. Формування девіантної поведінки підлітків під впливом глобалізаційних процесів українського суспільства та методи профілактичної роботи в умовах загальноосвітньої школи. Кіровоград. КІРОЛ .Україна, 2018. 41с.
7. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. Львівський політехнічний інститут. 2017. 153с.
8. Бєседін А.А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: Харків, 2022. 19 с.
9. Бєседін А.А. Тип виховання в родині та його вплив на виникнення девіацій. Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 16. Харків, 2011. 58с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ : МАУП, 2016. 88 с.

11. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. К.: МАУП, 2018. 88 С. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/nw48.pdf> (Датазвернення: 12.01.2023)
12. Безпечний простір. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів : навч.-метод. посіб. Київ : Пульсари. 2021. 368 с.
13. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Київ : Науковий світ, 2020. 230 с.
14. Богданов С.О. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 208 с.
15. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.
16. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profilatika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF;jsessionid=22E58E54B11F84815A27845B1A8AFC74?sequence=1 (Датазвернення: 12.01.2023)
17. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. Київ. 2016. 95с.
18. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. Київ. Каравелла, 2006. 344 с.
19. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки. Одеса, 2005. 23 с
20. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб.. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. 174 с.
21. Гридковець Л. Деструктивний вплив культового мислення на духовно-психологічні процеси особистості в період особистісних криз. URL: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/180/Grydkovec_

Destructive%20Influence.pdf (Датазвернення: 12.01.2023)

22. Гура С.О. Психологія суїциду: навч. посіб. / С.О.Гура. Х.: НУЦЗУ, 2016. 129 с. URL:

<https://www.twirpx.com/file/2140201/grant/>(Датазвернення: 12.01.2023)

23. Грись А.М. Девіантна поведінка: історія, теорія, практика: матеріали конференції.Київ, 2021.106с.

24. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці. *Пост методика*. 2022. № 7–8 (45–46). 212с.

25. Єсип М. З. Схильність до девіантної поведінки підлітків з низьким рівнем довіри до себе. 2016. 195с.

26. Журавель, Т. Профілактика деструктивної поведінки. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.

27. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83_0.pdf (Датазвернення: 12.01.2023)

28. Заріцький О.М. Грані взаємодії психологічної служби з батьками в контексті педагогіки партнерства . Краматорськ : Витоки, 2019. 180 с.

29. Журжу Т.С. Особливості та психокорекція образу я у підлітків з девіантною поведінкою: Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. Харків, 2019. 23 с.

30. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів: умови, причини, особливості виховання, проблем. родини, профілактика та корекція. Миколаїв : Прокопчук Т. Ю., 2020. 239 с.

31. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України. 2021. 134 с.
32. Кошова І. В. Психологія девіантної поведінки. Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ, 2019. 167 с.
33. Кучерявенко Л.В. Детермінація і специфіка девіантної поведінки підлітків в умовах промислового регіону; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2008. 20 с.
34. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
35. Козубовський Р.В. Девіантна поведінка неповнолітніх як соціальнопедагогічна проблема. Ужгород. 2014. 205с.
36. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Диса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с
37. Лановенко І. І. Особливості психосексуального розвитку та їх роль у попередженні девіантної поведінки Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ. 2007. 83 с.
38. Лещук Н. О. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді. URL: <http://nmcps.sumy.sch.in.ua/Files/downloadcenter/%D0%9F%D0%BE%D1%> (Дата звернення: 12.01.2023)
39. Лазор К.П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітка. Гібіс. Одеса. 2021. Вип 21. 145с.
40. Лебедев Д.В. Психологія суїцидальної поведінки URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5707/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%81%D1%83%D1%97%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83.pdf> (Дата звернення: 12.01.2023)

41. Ліщинська О.А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій. *Практична психологія та соціальна робота*. 2019. №3. 3с.

42. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1412>(Дата звернення: 12.01.2023)

43. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навч. посіб. . Київ. Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.

44. Муліка К.М. Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках. Полтава : ПОППО, КМСДУМВС України в Полтавській області, 90 с. URL: <http://inkluzkoippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/kmsd2013.pdf> (Дата звернення: 12.01.2023)

45. Максимова Н. Ю., Манілов І.Ф. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія; Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 178с.

46. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів / Автори-упоряд.: Оксана Степанюк, Оксана Мельниченко. Київ, 2020. 132 с.

47. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки. Київ : Либідь, 2021. 520 с.

48. Максимова Н.Ю. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін: монографія. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

49. Максимов М.В., Максимова Н.Ю., Щербина-Прилука В.М. Засвоєння особистісного досвіду як фактор розвитку рефлексії. Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість в умовах сучасних викликів: Матеріали методологічного семінару НАПН України 8 квітня 2021 року: Зб. матеріалів / За ред. С.Д.

Максименка. Київ: Педагогічна думка, 2021. 169с.

50. Мураненко К.Ю. Роль сім'ї в формуванні девіантної поведінки підлітка. 2019. №3(23). 77с.

51. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. Черкаси : 2018. 376 с

52. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат: монографія; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль : ТНПУ, 2022. 367 с.

53. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності. Психологія ранньої юності: навч.-метод. посіб. Ніжин: Редакційновидавничий відділ НДПУ, 2021. 124с.

54. Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навчально-методичний посібник / М.В.Папуча. Ніжин: Видавництво НДУ ім.М.Гоголя, 2000. 137 с.

55. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

56. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 137с.

57. Пихтіна Н. П. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2014. 399 с.

58. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25-27 листоп. 2002 р. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Укр. секція міжнар. т-ва прав людини, Інформ.-метод. центр "Дебати", Ком. сприяння захисту прав дитини. К. :

Міленіум, 2020. 424 с.

59. Петренко С.В. Психологія девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики. Київ: 2009. 95 с.

60. Соловйова І.І. Девіантність особистості в умовах комп'ютеризації суспільства: соціально-філософський аспект. Одеса, 2019. 19 с.

61. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

62. Сафін О.Д. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб.. Умань : Візаві, 2021. 202 с.

63. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

64. Федоренко Р. П. Психологія суїциду: навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 260с.

65. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / О. Л. Христюк. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

66. Чайковська О. М. Психологічні особливості корекції конфліктності у молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки: Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2014. 20 с.

67. Чаусова, Ю.А. Наративний підхід у дослідженні особливостей сімейних стосунків. Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. 2011. Том II. Вип. 7. 234с.

68. Чепелева Н.В. Методологічні основи дослідження особистості контексті постнекласичної психології. *Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика*. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство».

2020. Том 2. Вип. 6. 24с.

69. Шарапова О.В. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів: Київ, 2003. 21 с.

70. Юр'єва Л.Н, Больбот Т.Ю. Комп'ютерна залежність: формування, діагностика, корекція та профілактика: Монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2021. 196 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

АНКЕТА ДЛЯ БАТЬКІВ

Шановні батьки! Пропонуємо Вам відповісти на запитання анкети.

Мета: вивчення проблеми поведінки підлітків, що відхиляється.

1. Які форми поведінки підлітка Ви б назвали такими, що відхиляються від норми (можна відзначити кілька варіантів відповіді):

- порушення правил поведінки в школі (зриви уроків, прогули, відмова від виконання завдань);

- втеча з дому;

- грубість, лихослів'я;

- вживання алкоголю, пияцтво;

- куріння;

- ранній початок статевого життя;

- хуліганство;

- приниження інших;

- злочинство;

- критика дорослих, непокора;

- носіння одягу, що викликає надмірну увагу;

- бійки;

- вживання наркотиків;

- агресивні прояви;

- інше _____ .

2. Що, на Ваш погляд, є основними причинами поведінки підлітків, що відхиляється від норми:

- прагнення до сильних вражень;

- Підвищена збудливість, невміння контролювати себе;

- стан здоров'я (захворювання) підлітка;

- Неблагополучна ситуація у сім'ї;

- відставання у навчанні;

- Нестача знань батьків про те, як справлятися з важкими ситуаціями;
- Прагнення до самостійності та незалежності;
- Нехтування з боку однолітків;
- недостатня впевненість у собі;
- Нерозуміння з боку дорослих;
- Стресові життєві ситуації;
- Низький матеріальний рівень сім'ї;
- Приклади насильства, жорстокості, безкарності, одержувані через засоби масової інформації;
- надмірна зайнятість батьків;
- щось інше _____ .

3. Що зазвичай робить Ваш підліток у вільний від навчання час (можна відзначити кілька варіантів відповіді)?

- гуляє із друзями;
- Спілкується через соц. мережі;
- ходить у кіно;
- грає в комп'ютерні ігри;
- займається спортом;
- читає книги;
- Дивиться фільми в домашніх умовах;
- слухає музику;
- Доглядає за домашнім вихованцем;
- щось інше;
- вільного часу немає.

4. Чи виникають у Вас побоювання, що Ваш підліток може потрапити в погану компанію (виберіть лише один варіант)?

- так;
- Ні;
- важко відповісти

(Якщо так, то чому; якщо ні, то чому)

---

5. Чи можна сказати, що у Вашій родині є взаєморозуміння між батьками та підлітком (виберіть тільки один варіант)?

- так;
- Ні;
- не знаю.

6. Як можна охарактеризувати характер спілкування з підлітком у Вашій сім'ї (виберіть лише один варіант)?

- дружній;
- довірчий;
- партнерський;
- неоднозначний;
- конфліктний;
- рівний;
- немає спілкування.

7. Хто відповідає за відносини в сім'ї на Вашу думку (виберіть тільки один варіант)?

- матір;
- батько;
- дитина;
- обоє батьків;
- усі члени сім'ї.

8. До кого зі спеціалістів Ви б звернулися насамперед за консультацією, якщо у Вашого підлітка з'являться проблеми у поведінці (можна відзначити кілька варіантів відповіді)?

- Впоралися б самостійно;
- до шкільного психолога, соціального педагога;
- до психотерапевта;
- До класного керівника;

- до лікаря;
- до інспектора у справах неповнолітніх;
- До іншого фахівця _____.

Повідомте, будь ласка, деякі відомості про себе:

9. · Ваш вік _____

10. · Освіта _____

11. Професія або рід занять _____

12. · Скільки у Вас дітей (вказіть стать віку) _____

Дякуємо Вам за участь у роботі!